

საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემია

ივ. ჯავახიშვილის სახ. ისტორიის, არქეოლოგიისა და
ეთნოგრაფიის ინსტიტუტი

უმთა ბაღრიძე

ს ა რ გ ი ს კ ა კ ა ბ ა ძ ე

„მეცნიერება“
თბილისი

1986

ნაშრომში განხილულია ცნობილი ქართველი ისტორიკოსის სარგის ნესტორის ძე კაკაბაძის ცხოვრება და სამეცნიერო მოღვაწეობა, დახასიათებულია მისი როგორც საქართველოს შუა საუკუნეების ისტორიის დოკუმენტური და თხრობითი წყაროების გამომცემლისა და მკვლევარის დამსახურება. ნაჩვენებია ს. კაკაბაძის როლი საქართველოს ისტორიის შემსწავლელი სპეციალური საისტორიო დისციპლინების განვითარებაში. ვრცელადაა დახასიათებული ს. კაკაბაძის ნაშრომები ძველი და შუა საუკუნეების საქართველოს სოციალურ-ეკონომიკური და პოლიტიკური ისტორიის საკითხებზე.

ნაშრომს ახლავს ს. კაკაბაძის სამეცნიერო შემოქმედების ამსახველი სრული ბიბლიოგრაფია.

რედაქტორი ისტორიის მეცნიერებათა დოქტორი რ. კიკნაძე

რეცენზენტები:

მეცნიერების დამსახურებული მოღვაწე, პროფ. მეგრელიძე
პროფ. დ. გოგოლაძე

ახალი ქართული ისტორიოგრაფიის განვითარებაში, უეჭველია, მეტად თვალსაჩინო დამსახურება მიუძღვის ცნობილ ქართველ მეცნიერს, პროფესორ სარგის კაკაბაძეს. მისმა მრავალრიცხოვანმა პუბლიკაციებმა და გამოკვლევებმა სათანადო წვლილი შეიტანეს ძველი და შუა საუკუნეების საქართველოს ისტორიის, განსაკუთრებით მისი წყაროთმცოდნეობითი და ფაქტობრივი საფუძვლების თანამედროვე დონეზე გააზრებაში.

ამასთანავე ერთად, ს. კაკაბაძე ნაყოფიერად მუშაობდა ძველი ქართული ლიტერატურის, კერძოდ, რუსთველოლოგიის პრობლემებზე.

უნდა ითქვას, რომ ამ დიდად განათლებული და უდავოდ თვალსაჩინო დამსახურების მქონე მეცნიერის შემოქმედება ჯერ სათანადო სისრულით (ზოგად შეფასებებს თუ არ ჩავთვლით) არაა შესწავლილი და დაფასებული. ამ საქმეში მხოლოდ პირველი ნაბიჯებია გადადგმული.

ამგვარი ვითარება, ალბათ იმითაცაა გამოწვეული, რომ ს. კაკაბაძის ზოგიერთი მეთოდოლოგიური და ფაქტობრივი შეხედულება თანამედროვეთა კრიტიკასაც აწყდებოდა. ცხადია, ეს გაპირობებული იყო ქართული საისტორიო მეცნიერებისათვის ზოგიერთი გაურკვეველი პრობლემის არსებობით, ზოგჯერ კი — ისტორიოგრაფიული ეთიკისადმი ნაკლები ყურადღებით. ასეთ ვითარებაში კამათი და აზრთა ჭიდილი, როგორი სიმკვეთრითაც არ უნდა ყოფილიყო იგი გამოხატული, იმთავითვე ისტორიული მეცნიერების ატრიბუტს წარმოადგენდა.

წინამდებარე ნაშრომში მიზნად ვერ ვისახავთ ს. კაკაბაძის სამეცნიერო, თუნდაც მხოლოდ ისტორიოგრაფიული დამსახურების სრულ დახასიათებას. ასეთი ამოცანა მხოლოდ მაშინ შესრულდება, როდესაც ხელმისაწვდომი გახდება ს. კაკაბაძის არა მხოლოდ ყველა ბიოგრაფიული საარქივო მასალა, არამედ მისი გამოუქვეყნებელი ნაშრომებიც. ისინი ერთად აღებული, სრულ წარმოდგენას ქმნიან ს. კაკაბაძის საისტორიო შეხედულებების ევოლუციაზე ჩვენი საუკუნის დამდეგიდან ვიდრე 60-იან წლებამდე.

ქვემოთ წარმოდგენილია ს. კაკაბაძის ცხოვრებისა და სამეცნიერო-შემოქმედებითი მოღვაწეობის მხოლოდ უმთავრესი მომენტების მიმოხილვა.

სარგის (სერგი) ნესტორის ძე კაკაბაძე დაიბადა 1886 წლის 10 ოქტომბერს სოფ. კუხში (ახლანდელი წულუკიძის რაიონი), ღარიბი გლეხის ოჯახში. მამამისი ნესტორი ერთხანს მებორნედ მუშაობდა რიონზე.

ნესტორ კაკაბაძეს, ამ ხელმოკლე, მაგრამ პრაქტიკულად გონება-გახსნილ და ცხოვრებაზე ფართო თვალსაწიერის მქონე კაცს (ამას მოწმობს, თუნდაც, მისი წერილები სარგისისადმი უცხოეთსა თუ რუსეთში სწავლის დროს) არაფერი დაუშურებია შვილებისათვის სწავლის მისაცემად და მათ „ხალხში გამოსაყვანად“. სარგისის გარდა, ნესტორს ჰყავდა ორი ვაჟიშვილი — არტემი, სპეციალობით მედიკოსი, და დავითი, შემდგომში ქართული კულტურისა და ხელოვნების ერთ-ერთი დიდი წარმომადგენელი.

სარგის კაკაბაძე სიცოცხლის ბოლო წლებში

ქუთაისის სათავადაზნაურო გიმნაზიაში, ს. კაკაბაძე იმავეთვე გატაცებით შეუდგა ისტორიისა და ენების შესწავლას. ჯერ კიდევ 13 წლის ყმაწვილს დაუწერია ვრცელი სამეცნიერო ნაშრომი იმერეთის ისტორიაზე. ეს „ბავშვური“ ნაშრომი, აშკარად განსაკუთრებული ნიჭის ადრეული მოწმე, ს. კაკაბაძის არქივშია დაცული. განსაკუთრებული წარმატებები ჰქონდა სარგისს ენების შესწავლაშიც. შემდგომში, თავისი სამეცნიერო და პედაგოგიური მოღვაწეობისას იგი მუდამ გამოირჩეოდა კლასიკური და დასავლეთ ევროპული თუ აღმოსავლური ენების ჩინებულის ცოდნით. უცხო ენებიდან შესანიშნავად იცოდა გერ-

მანუელი, ფრანგული, ბერძნულ-ლათინური; თარგმნიდა ინგლისურიდან, სპარსულიდან, სომხურიდან.

გენმაზიის დამთავრების შემდეგ, 1905 წ. ს. კაკაბაძე სწავლის გასაგრძელებლად გაემართა ავსტრიაში, სადაც ჩაირიცხა ვენის უნივერსიტეტის ფილოსოფიურ ფაკულტეტზე ისტორიის განხრით. აქ მან თავისი ნიჭიერებითა და მონღომეობით იმავეითვე მიიქცია ცნობილი ის-

ტორიკოსის ალფონს დოფშის ყურადღება, რომელმაც შერჩეულ სტუდენტთა მცირერიცხოვან ჯგუფთან ერთად, ს. კაკაბაძეს, შუა საუკუნეების ისტორიის სემინარში. მასთან მეცადინეობის ნება დართო. სემინარში სწავლობდნენ (კითხულობდნენ, თარგმნიდნენ და არჩევდნენ) ეინჰარდის ცნობილ, ლათინურ ენაზე დაწერილ თხზულებას კარლოს დიდზე.

მძიმე მატერიალურმა პირობებმა ს. კაკაბაძეს უცხოეთში დარჩენის საშუალება აღარ მისცა და 1907 წ. იგი გადმოვიდა პეტერბურგის უნივერსიტეტის აღმოსავლურ ენათა ფაკულტეტზე, ქართულ-სომხურ განყოფილებაზე. ეს ის დრო იყო, როცა პეტერბურგის კავკასიოლოგიური სკოლის მაშინდელი მეთაურის ნიკო მარის ხელმძღვანელობით ქართველოლოგია და არმენოლოგია ახალ სამეცნიერო მიჯნებთან იდგა. მართან ერთად პეტერბურგში ს. კაკაბაძის მასწავლებლები იყვნენ ივ. ჯავახიშვილი, ნიკ. ადონცი და სხვები, რომლებთანაც მან შესანიშნავი მომზადება მიიღო საქართველოს და სომხეთის ისტორიაში. ამის მოწმობაა თუნდაც ის, რომ IV კურსზე, ნ. მარის დავალებით, ს. კაკაბაძემ დაწერა სამეცნიერო თხზულება მხარგრძელთა ფეოდალური საჯლის ისტორიაზე — „ივანი და ზაქარია მხარგრძილების მოღვაწეობა ქართული და სომხური წყაროების მიხედვით“. ამ ნაშრომს პეტერბურგის უნივერსიტეტის ხელმძღვანელობამ, ნ. მარის წარდგინების საფუძველზე, ვერცხლის მედალი მიაკუთვნა.

1910 წ. ს. კაკაბაძემ წარმატებით დაასრულა პეტერბურგის უნივერსიტეტი და საქართველოს მოაშურა. 1911 წლიდან იგი აქ აქტიურად ჩაება საქართველოს წარსულის კვლევა-ძიებაში, რომელსაც წარმართავენ საქართველოს საისტორიო-საეთნოგრაფიო და ქართველთა შორის წერა-კითხვის გამავრცელებელი საზოგადოებები.

ს. კაკაბაძე ენერგიულად იღვწის ქართული ისტორიოგრაფიის სარბიელზე. 1911—1919 წწ. კითხულობდა საქართველოს ისტორიას თბილისის ქალთა უმაღლეს კურსებზე, რომელიც მაშინ ერთდერთი უმაღლესი სასწავლებელი იყო კავკასიაში. აქ მუშაობის დამდეგს იყო, რომ „ვეფხისტყაოსნის“ ავტორზე ერთ-ერთი მოხსენების ირგვლივ დაწყებული კამათის დროს ს. კაკაბაძეს დიდი მორალური მხარდაჭერა გაუწია აკაკი წერეთელმა თავისი ცნობილი წერალობით. 1918 წლიდან (1932 წლის ჩათვლით) ს. კაკაბაძე იყო რუსეთის (შემდგომ სსრკ) მეცნიერებათა აკადემიის კავკასიის ისტორიულ-არქეოლოგიური ინსტიტუტის მეცნიერი თანამშრომელი.

ჯერ კიდევ საბჭოთა ხელისუფლების დამყარებამდე ს. კაკაბაძე ჩვენში უკვე ცნობილი ისტორიკოსი იყო. მის შრომებსა და პუბლიკაციებსაც სათანადოდ აფასებდნენ და აღიარებდნენ. აღსანიშნავია თუნდაც ის ფაქტი, რომ მისი ძველი და, აგრეთვე, „ახალი საუკუნეების“

(მაშინდელი გაგებით ეს პერიოდი მოიცავდა XV—XX სს-ს) საქართველოს ისტორიები ჩვენში; საშუალო განათლების სისტემაში, ერთდეროთ სახელმძღვანელოდ ზოვებოდა მშობლიურ ისტორიაში.

საბჭოთა წყობილების პირველსავე ხანებში ს. კაკაბაძის სამეცნიერო-პრაქტიკულ მუშაობაში განსაკუთრებული დამსახურება იყო ის, რომ ფაქტობრივად მისი ხელმძღვანელობით შეიქმნა საქართველოს ცენტრალური საისტორიო არქივი, რომლის გამგეც იგი იყო 1921—1926 წწ-ში. მაშინ ამ დაწესებულებაში სულ რამდენიმე სპეციალისტი მუშაობდა და ნივთიერადაც იგი ჯერ ისევ სუსტ ორგანიზაციას წარმოადგენდა. ღარიბი იყო მისი ფონდებიც. მაგრამ ამ დაწესებულებამ ჩვენში მაინც საფუძველი ჩაუყარა საარქივო საქმეს. 1923 წლიდან, როცა მოხერხდა პირველი მსოფლიო ომის დროს ჩრდილოეთ კავკასიაში გატანილი საარქივო ფონდების ერთი ნაწილის რეევაკუაცია, რასაც ს. კაკაბაძემ ფანტიკური ენერგია მოახმარა, საქართველოს ცენტრარქივის ფონდებმა განსაკუთრებით იმატა.

მიუხედავად უდავო და თვალსაჩინო წარმატებებისა, რაც ჩვენში 20-იანი წწ-ის საარქივო საქმის ორგანიზაციას ახასიათებდა, მისი განვითარება მაინც საკმაოდ რთულ პირობებში ხდებოდა. უმნიშვნელო იყო სახელმწიფოს მიერ გამოყოფილი მატერიალური სახსრები, არ კმაროდა შესაფერისად მომზადებული კადრები. ამასთანავე, ახალი იდეოლოგიის დამკვიდრების ეტაპზე ყველას, მათ შორის, ერთი შეხედვით, მარქსიზმის მომხრე სპეციალისტსაც, ერთნაირად არ წარმოედგინა საბჭოთა არქივთმცოდნეობის ამოცანები და მეთოდები. ხშირად, ამ დარგში პრაქტიკული ამოცანების გარკვევას ცვლიდა ფრაზომანია, ისტორიული პროცესისადმი ვულგარულ-სოცოლოგიური მიდგომა, რაც ზოგჯერ თავს იჩენდა წარსულის ყველა მოვლენის დეკლარაციულ დაგმობაში. ისევ ხდებოდა, რომ საბჭოთა არქივთმცოდნეობასა და არქეოგრაფიას წინასწარ უღობავდნენ გზას წარსული ეპოქების ამსახველი მრავალრიცხოვანი დოკუმენტაციისაკენ, რომლის შეუსწავლელადაც შეუძლებელია ისტორიის მთლიანი პროცესის შეცნობა. საბედნიეროდ, გარკვეული დროის შემდეგ, საბჭოთა არქივთმცოდნეობამ, როგორც ეს მოსალოდნელიც იყო, წარმატებით შეძლო ამ დაბრკოლებების გადალახვა და ჰეშმარიტი მარქსისტულ-ლენინური იდეოლოგიის საფუძვლებზე გადასვლა, რაც, წინასწარ კონკრეტულ კვლევა-ძიებასაც საპირობებდა. საბჭოთა საქართველოს საარქივო საქმის პიონერებმა, ძირითადად, იმთავითვე სწორად შეიგნეს თავიანთი ამოცანა და კონკრეტული კვლევა-ძიებით ახალი ეპოქისათვის შესაფერის საარქივო საქმეს ჩაუყარეს საფუძველი. საამისო მოწმობას წარმოადგენს ქართველ ისტორიკოს-არქივთმცოდნეთა საინტერესო პუბლიკაციები და კონკრეტული წყაროთმცოდნეობითი გამოკვლევები,

რომლებიც 20-იან წლებში ქვეყნდებოდა პერიოდულ ორგანოებში „საისტორიო მოამბე“, „საარქივო საქმე“. ს. კაკაბაძე აქტიურად თანამშრომლობდა „საისტორიო მოამბეში“, იყო ერთ-ერთი ავტორი აქ გამოქვეყნებული მრავალი მასალისა და სერიის რედაქტორი.

20-იან წლებშივე ს. კაკაბაძე დიდი გატაცებით იღვწის საქართველოს ისტორიული სიძველეების გადასარჩენად, რისთვისაც პრაქტიკულ ღონისძიებებს ატარებს. იგი ოფიციალურად ხელმძღვანელობს ჩვენში საისტორიო ძეგლების დაცვას, რამაც დიდი ნაყოფი გამოიღო, განსაკუთრებით 1923—1926 წწ-ში ანტირელიგიური კამპანიის დროს, როცა თეორიულად ზოგჯერ ნაკლებმომზადებულმა არაერთმა პირმა, შეცდომით, ანტირელიგიური პროპაგანდა საქართველოს ეკლესიამონასტრებში შენახული საისტორიო ძეგლების განადგურებასთან გააიგივა. ს. კაკაბაძემ, როგორც აღვნიშნეთ, თვალსაჩინო მამაგი დასდო პირველი მსოფლიო ომის წლებში საქართველოდან ჩრდილოეთ კავკასიაში ევაკუირებული მდიდარი საარქივო ფონდების უკან დაბრუნებას. მათი ერთი ნაწილი არახელსაყრელი ვითარების გამო დაიღუპა... ამის შესახებ ამაღლელებლად წერდა ს. კაკაბაძე სათანადო ინსტანციისადმი წარდგენილ მოხსენებით ბარათში. აღნიშნავდა რა თუ როგორ განადგურდა მდიდარი საისტორიო მასალები, რომლებიც ყაზარმებში, თხრილებში ეყარა, ს. კაკაბაძე შენიშნავდა: „...განიავდა და დაიღუპა უდიდესი განძეულობა. ორიოდ ნაგლეჯი ამ ორმოებიდან წამოიღო მოქ. აბრამ ევანგულოვმა, რომელმაც ეს ნაგლეჯები შეინახა და გადმომცა. „ცხენი მიმყავდა ვითომ მოსაძიებლად და ისე ჭარისკაცების დაუნახველად ავკრიფე რამოდენიმე ნაფლეთიო“, სთქვა მან. ერთი ამგვარი ნაფლეთი არის ხელის დაღება ნაგლეჯი დავით აღმაშენებლის ანდერძისა, რომლის სიგრძე 2 მეტრი იყო. ასეთივე ნაფლეთია ევანგულოვის მიერ გადაარჩენილ მე-11 საუკუნის გიორგი მეფის 1 $\frac{1}{4}$ მეტრიან სიგელისაგან. გული მიკედებოდა, როდესაც ამ ნაფლეთებს ვუყურებდი, ნაშთს 3.000 ძვირფას სიგელ-გუჯრებისას. თუმცა არაფრის აღმოჩენის იმედი არ იყო, მაგრამ მაინც ცდილობდი რისამე გადარჩენას“.

ს. კაკაბაძის დამსახურება ქართული სიძველეების მოვლა-გადარჩენის საქმეში მომავლისათვის მეტად საინტერესო საკვლევი საკითხია.

20-იანი წწ-ის მეორე ნახევრიდან ს. კაკაბაძე უმთავრესად პედაგოგიურ სამუშაოზეა. სხვადასხვა დროს ლექციებს კითხულობდა თბილისის უნივერსიტეტში; ქუთაისის, სოხუმის, ბათუმის პედაგოგიურ ინსტიტუტებში. 1945—1961 წწ-ში ს. კაკაბაძე დაბრუნდა და კვლავ განაგრძო მუშაობა საქართველოს ცენტრალურ საისტორიო არქივში ძველი აქტების განყოფილების გამგედ და მეცნიერ თანამშრომლად.

1937 წ., ხანგრძლივი სამეცნიერო-პედაგოგიური მუშაობის საფუძველზე, ს. კაკაბაძეს საქართველოს სსრ განათლების სახალხო კომისარიატმა მიანიჭა პროფესორის სამეცნიერო წოდება. გარდაიცვალა იგი 1967 წლის 2 აპრილს. ქართული კულტურისა და ისტორიოგრაფიის წინაშე თვალსაჩინო დამსახურებისათვის ჩვენმა საზოგადოებამ იგი სამუდამო განსასვენებლად დიდუბის ქართველ მოღვაწეთა პანთეონს მიაბარა...

ს. კაკაბაძემ ვრცელი სამეცნიერო მემკვიდრეობა დატოვა, რომელშიც აისახა არა მხოლოდ მისი, არამედ საერთოდ, ქართული ისტორიოგრაფიის მეთოდოლოგიური და ფაქტოლოგიური წარმოდგენების ევოლუცია რევოლუციამდელი და საბჭოთა პერიოდის მიჯნაზე. ეს პროცესი არ იყო და არც შეიძლებოდა ყოფილიყო სწორხაზოვანი. ქართული ისტორიოგრაფიის „ცოდნა“, მისი მეთოდოლოგიური პრინციპების „დახვეწა-მომწიფება“ კამათის, მძაფრი დისკუსიის ფორმით ხდებოდა. ხშირად ის, რაც ახლა ქეშმარიტებად მიგვაჩნია, თავის დროზე ჯერ კიდევ დადგენილი არ იყო და თავს კამათით იმკვიდრებდა.

ქართული ისტორიოგრაფიის ამ ეტაპზე ხშირად აღდგოლი ჰქონდა მძაფრ დისკუსიასაც ხსენებული დარგის მეთაურთა შორის. თავს იჩენდა სხვადასხვა პრობლემისადმი განსხვავებული მიდგომა, რომელსაც იჩენდნენ, მაგალითად, ივ. ჯავახიშვილი და ს. კაკაბაძე. ხშირად უთანხმოებას მძაფრი პუბლიცისტური სიმწვავეც ახასიათებდა და საზოგადოებაში სხვადასხვაგვარად აღიქმებოდა. მაგრამ ობიექტურად ეს კამათი, საბოლოოდ, მაინც ქეშმარიტი აზრის დადგენას ემსახურებოდა და აღრმავებდა ჩვენს წარმოდგენებს საქართველოს ისტორიის პრობლემებზე.

ყოველივე ეს ქართული საისტორიო აზრისათვის ბუნებრივი მოვლენა იყო და მისი გათვალისწინებაც სწორედ ასეა საჭირო. როცა ვეზებით ქართველ ისტორიკოსთა იმ თაობის ნამოღვაწარს, რომელიც სამეცნიერო სარბილზე ჯერ კიდევ საბჭოთა წყობილებამდე გამოვიდა და შემდგომში საქმიანობა უკვე ახალ ვითარებაში გააგრძელა.

თავისი შემოქმედებითი მოღვაწეობის დასაწყისში ს. კაკაბაძე უმთავრესად მაინც გატაცებული იყო საქართველოს ისტორიის წყაროების გამოვლენითა და გამოქვეყნებით.

მუშაობის ამგვარ მიმართულებას მაშინ ის განაპირობებდა, რომ ქართულ ისტორიოგრაფიას თავის უმთავრეს ამოცანად მიაჩნდა საქართველოს ისტორიის წყაროების დალუპვა-დაფანტიკისაგან გადარ-

ჩენა, შეგროვება, სისტემატიზირება, პუბლიკაცია და ამის საფუძველზე კრიტიკულად შემოწმებული ფაქტების დადგენა.

ს. კაკაბაძემ ბევრი რამ გააკეთა ამ ამოცანის შესასრულებლად. ჯერ კიდევ წინასაბჭოურ ხანაში მან მრავლად გამოაქვეყნა შუა საუკუნეების საქართველოს ისტორიის დოკუმენტური შემდეგი წყაროები: მცხეთის საკათალიკოსოს მამულების XV ს-ის 40-იან წწ-ში შედგენილი გუჯარი; გიორგი II-ის, თამარ მეფისა და გიორგი ლაშას შიომღვიმისათვის ბოძებული სიგელები; დავით აღმაშენებლის ანდერძი შიომღვიმისადმი, მსახურთუხუცესის გრიგოლ სურამელის დაწერილი: კონსტანტინე IX-ის სიგელი: ქართული დიპლომატიური ძეგლების ვრცელი კორპუსი (5 წიგნად) და სხვ...

რთავითვე, ქართული დოკუმენტური ძეგლების პუბლიკაციაში ს. კაკაბაძის დამსახურებას შესაფერისი შეფასება მისცა ივ. ჯავახიშვილმა თავის ქართული დიპლომატიკისადმი მიძღვნილ ცნობილ მონოგრაფიაში.

მომდევნო ხანებშიც ს. კაკაბაძე აგრძელებდა მრავალრიცხოვანი ქართული დოკუმენტური ძეგლების პუბლიკაციას. გამოაქვეყნა არსენ ჭყონდიდლის 1240 წ. სიგელი, სააკაძეანთ საგვარეულო საბუთები და სხვ. ს. კაკაბაძემ

დაკარგვას გადაარჩინა და ქართულ საისტორიო მეცნიერებას შესძინა დასავლეთ საქართველოს საეკლესიო საბუთების ვრცელი უნიკალური კოლექცია, რომლიც წყაროთმცოდნეობითი მნიშვნელობაც დასავლეთ საქართველოს ისტორიის შესასწავლად განსაკუთრებულია. ს. კაკაბაძეს ეკუთვნის არაერთი ძველი ქართული სხვა ისტორიული საბუთის პუბლიკაცია.

ს. კაკაბაძის მუშაობას ქართული დოკუმენტური ძეგლების მოძიება-პუბლიკაციის საქმეში ის დიდი მნიშვნელობაც ჰქონდა, რომ ბევრი მის მიერ წარსულში გადაწერილი და გამოცემული საბუთის დედანი, სამწუხაროდ, სამუდამოდ დაიკარგა (უმთავრესად 1915 წელს, ევაკუაციის დროს) და ამჟამად მეცნიერებისათვის ს. კაკაბაძის გადანაწერებისა და პუბლიკაციების მეშვეობითღაა ხელმისაწვდომი. ამგვარ მა-

ს. კაკაბაძე — ენის უნივერსიტეტის სტუდენტი

სალებს. რომელთა საერთო რაოდენობაც 1300 ერთეულამდე აღწევს, ეკუთვნის, მაგალითად, ნიკორწმინდის ცნობილი დაწერილი, დავით აღმაშენებლის შიომღვიმისათვის ბოძებული სიგელი და სხვა, რომელთა წყაროთმცოდნეობითი და კულტურულ-ისტორიული ღირებულება საყოველთაოდაა ცნობილი.

ს. კაკაბაძეს, თ. ჟორდანიას, ე. თაყაიშვილისა და სხვათა მსგავსად, ერთ-ერთს პირველს ეკუთვნის კლასიკური შუა საუკუნეების ქართული დოკუმენტური ძეგლების მაღალმეცნიერულად შესრულებული რუსული თარგმანებიც.

ს. კაკაბაძემ აგრეთვე სპეციალური კვლევის საგნად აქცია ქართული დიპლომატიკის თეორიული პრობლემებიც მაშინ, როცა ეს დარგი დამოუკიდებელ სამეცნიერო დისციპლინად ყალიბდებოდა. მისი კრიტიკული შენიშვნები ამ დისციპლინაზე, თუ არ მივიღებთ მხედველობაში აზრის გამოთქმის სიმკვეთრეს, ხელს უწყობდა ქართული დიპლომატიკის, როგორც სამეცნიერო დისციპლინის თეორიული წარმოდგენების სისტემატიზირებას და გაღრმავებას. ამ მხრივ ისტორიოგრაფიულ ინტერესს იწვევს ის კამათი, რომელიც 20-იანი წწ-ის დამდეგს მიმდინარეობდა სასისხლო სიგელების, როგორც ისტორიული წყაროს ღირებულების შესახებ. ამ სიგელებს, რომელთა ერთი ნაწილიც თავის დროს გამოქვეყნებული იყო მ. ბროსეს, თ. ჟორდანიას, ე. თაყაიშვილისა და ს. კაკაბაძის მიერ, ივ. ჯავახიშვილი, გამომცემლებისაგან განსხვავებით, თითქმის მთლიანად ნაყალბეც საბუთებად მიიჩნევდა და ამიტომაც, კატეგორიულად უარყოფდა მათ ღირებულებას ისტორიული ფაქტების რეკონსტრუქციისათვის. საწინააღმდეგო თვალსაზრისი ჰქონდა ს. კაკაბაძეს, რომელიც ცდილობდა, ასე ვთქვათ, ბუნებრივი, რეალისტური შინაარსის ადგილებად მიეჩნია ის დეტალები, რომელთა საფუძველზეც ივ. ჯავახიშვილს ეჭვი შეჰქონდა სასისხლო სიგელებს ინფორმაციის სინამდვილეში. ამ კამათმა, რომელიც ურთიერთგამომრიცხავ თვალსაზრისებს გამოხატავდა, მომავლისათვის უთუოდ ხელი შეუწყო უფრო მისაღები „შუალედური“ პოზიციის შემუშავებას, რომლის თანახმადაც (თუმცა აუცილებელია სასისხლო სიგელების წინასწარი, მკაცრად კრიტიკული წყაროთმცოდნეობითი განხილვა. კეშმარიტი და მოგონილი ინფორმაციის ურთიერთისაგან გამოიჯანუცება), ნაყალბეგობის შემთხვევაშიც, სასისხლო სიგელები შექმნილია ნამდვილი საბუთების მიბაძვით. ამიტომ, ისინი ამა თუ იმ ეპოქის სოციალ-ეკონომიკურ, თუ პოლიტიკურ რეალობასაც მთლიანობაში თუ არა, რაღაც გარკვეულ ნაწილში მაინც ასახავენ. ასეთ ვითარებაში ისტორიკოსს საშუალება აქვს რეალისტური ინფორმაციის ნაკადი; შესაფერისი სიფრთხილის დაცვით, გამოიყენოს წარსულის აღსადგენად. სასისხლო სიგელების შესწავლა იმიტომაცაა სა-

ინტერესო, რომ ისინი, მაშინაც კი, როცა ფალსიფიკაციის ნაყოფს წარმოადგენდნენ, რეალურ ცხოვრებაში მოქმედებდნენ და, ამდენად, საქართველოს სხვადასხვა ეპოქებისა და რეგიონების სამართლებრივ პრაქტიკაში თავისებურ გარკვეულ როლსაც ასრულებდნენ.

ს. კაკაბაძეს გამოქვეყნებული აქვს ფეოდალური ხანის საქართველოს სხვადასხვა კუთხეების სოციალურ-ეკონომიკური, სახელმწიფო-ებრივი და დემოგრაფიული ვითარების ამსახველი მრავალრიცხოვანი მასალები — საერო და საეკლესიო სენიორიების საქონებელთა დავთრები და აღწერები. რომლებსაც, როგორც ისტორიულ წყაროს, დიდი ღირებულება აქვთ საქართველოში ფეოდალურ ურთიერთობათა ისტორიის მეცნიერული შესწავლისათვის. ზემოხსენებულ პუბლიკაციათა შორის, თავისი მოცულობითა და ღირებულებით, განსაკუთრებული ადგილი უკავია გვიანი შუა საუკუნეების დასავლეთ საქართველოს მასალებს.

წინასაბჭოურ ხანაშივე ს. კაკაბაძე დიდ ინტერესს იჩენდა ფეოდალური საქართველოს საკანონმდებლო ძეგლებისადმი, რომლებსაც ინტენსიურად აქვეყნებდა. მას ეკუთვნის, მაგალითად, ძველი ქართული სამართლის ისეთი ძვირფასი ძეგლების პირველი პუბლიკაციები როგორიცაა: მეფის კურთხევის წესი, გიორგი ბრწყინვალის ძეგლის დადება, კათალიკოსის სამართალი, მცნება სასჯულო და სხვ.

უდავო ისტორიოგრაფიული ღირებულება ჰქონდა ს. კაკაბაძის პირველად მეცნიერულ კომენტარებსაც ზემოაღნიშნულ და სხვა ნორმატიულ ძეგლებთან დაკავშირებით. მან, მაგალითად, პირველმა ჩვენს ისტორიოგრაფიაში, ძირითადად დამაჯერებლად განმარტა ქართველი კანონმდებლების ბექასა და აღბუღას ვინაობა და მოღვაწეობის ქრონოლოგიური ჩარჩოები, რაც მანამდე მცდარად იყო გაგებული. ს. კაკაბაძის გააზრებით, ბექა უნდა ყოფილიყო ბექა I მანდატურთუხუცესი. ხოლო აღბუღა — XIV ს-ის მეორე ნახევრის ათაბაგი.

ს. კაკაბაძე რამდენჯერმე შეეხო, აგრეთვე, ჩვენს ისტორიოგრაფიაში ზაგრატ კურაპალატის სამართლის სახელით ცნობილი ძეგლის დათარღების საკითხსაც. რის შესახებაც მან არაერთხელ შეიცვალა აზრი. მკვლევრის შეხედულებით. ზემოხსენებული ზაგრატ კურაპალატი შესაძლოა იყო XVI ს-ში რაქა-არგვეთის მფლობელი ბაგრატი — კურაპალატად წოდებული; XV ს-ის მოღვაწე ბაგრატ კურაპალატი; ალექსანდრე I-ის ძმა ბაგრატი, რომელიც, ს. კაკაბაძის ვარაუდით, კურაპალატის წოდებასაც ატარებდა. სამართლის წიგნის დათარღების ამგვარმა ცდებმა იმთავითვე მკაცრი კრიტიკა გამოიწვია იმ აზრის სასარგებლოდ, რომელიც შესაძლებლად თვლის, ბაგრატის სამართალი XI ს-ით დაათარიღოს. თუმცა ს. კაკაბაძის აზრს დროდარო სხვებიც იმეორებენ, მაგრამ ავტორთა ერთი წყება მზად არის ეს ძეგლი

IX ს-ში შექმნილად კი მიიჩნიოს. აზრთა ამგვარი სიმრავლე, ცხადია, პირველ ყოვლისა, გაპირობებულია წყაროებში შემორჩენილი ინფორმაციის მეტისმეტი სიმწირით, რაც სავსებით ობიექტურ ნიადაგს ქმნის ვარაუდებისათვის. ს. კაკაბაძის თვალსაზრისი ამ ძეგლის პრობლემაზე, ჩვენი აზრით, პირველ ყოვლისა, ამ სიძნელეების ფონზე უნდა გავიაზროთ.

მეტად ნაყოფიერად მუშაობდა ს. კაკაბაძე საქართველოს ისტორიის თხრობითი წყაროების ინტერპრეტაციაზეც. მაგალითად, მან ქართულ ისტორიოგრაფიაში ერთ-ერთმა პირველმა განავითარა ის აზრი, რომ „ქართლის ცხოვრების“ ძველი ბირთვი შედგენილი უნდა ყოფილიყო XI საუკუნეში, მისი ავტორები კი, ჩვენთვის ცნობილთაგან, იყვნენ ლეონტი მროველი და ჭუანშერ ჭუანშერიანი. ეს კონცეფცია პირველად ივ. ჯავახიშვილმა შეიმუშავა იმ განსხვავებით, რომ იგი ჭუანშერს აკუთვნებდა მხოლოდ ვახტანგ გორგასლის ისტორიას, ს. კაკაბაძე კი ჭუანშერს მიაწერდა „ქართლის ცხოვრების“ მთელ მონაკვეთს ვახტანგის ცხოვრებიდან დავით აღმაშენებლის ისტორიამდე.

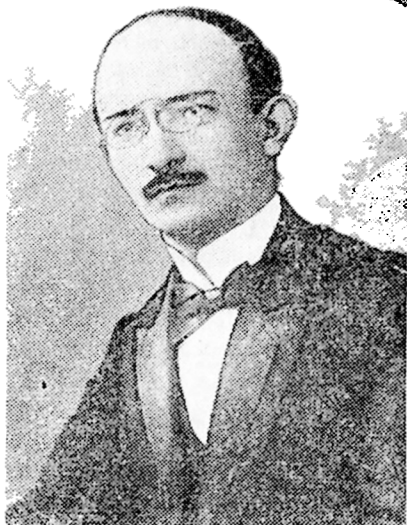
შემდგომში ს. კაკაბაძემ მკვეთრად შეიცვალა თავისი შეხედულება „ქართლის ცხოვრების“ ძველი ბირთვის მიმართ და მას უფრო ადრინდელ ხანაში შედგენილად მიიჩნევდა. მაგალითად, მის უძველეს ნაწილს, სადაც კავკასიელი ხალხების, მათ შორის ქართველთა, ეთნარქების ჩვენში გადმოსახლებაზეა საუბარი, ს. კაკაბაძე VII ს-ში შედგენილ ფრაგმენტად მიიჩნევდა. შემდეგში ეთნარქებისა და ფარნავაზის ციკლის თარღი ავტორმა V საუკუნეში გადაიტანა. ასევე, ძველ ხანაში გადაქონდა ს. კაკაბაძეს დანარჩენი ნაწილების შედგენის დროც. მაგალითად, ჭუანშერისეულ ვახტანგის ცხოვრებას VIII ს-ით ათარილებდა. რაც შეეხება „ქართლის ცხოვრების“ ძველი ბირთვის XI ს-ის „მემენტოებს“, იგი მათ გვიანდელი ხანის ინტერპოლაციებად თვლიდა.

ს. კაკაბაძის ეს თვალსაზრისი იმთავითვე ზოგიერთი ავტორის მკაცრ რეაქციას იწვევდა, თუმცა იგი ისტორიოგრაფიული თვალსაზრისით უდავოდ საინტერესო სიახლე იყო. სამწუხაროდ, მას შემდეგაც, ქართულმა ისტორიოგრაფიამ სათანადო, ბოლომდე ლოგიკურად დამაჯერებელი შეხედულება ვერ შეიმუშავა „ქართლის ცხოვრების“ ძველი ბირთვის XI ს-მდე შედგენის შესახებ. ამას უმთავრესად განაპირობებს მეთოდოლოგიური პრინციპების დაუხვეწაობა, თუმცა ხსენებული ძეგლის ზოგიერთი ნაწილის ადრინდელობის იდეა ამჟამად ბევრ მომხრეს იძენს. ამ თვალსაზრისის, როგორც სამუშაო ჰიპოთეზის, დამკვიდრებაში ს. კაკაბაძის არგუმენტაციის მნიშვნელობა, ჩვენი აზრით, განსაკუთრებულია.

ასევე უნდა ითქვას ს. კაკაბაძის პოზიციაზე „ქართლის ცხოვრების“ არქაული ნაწილის ინფორმაციის სამეცნიერო ღირებულების შესახებაც. მაშინაც კი (10—20-იან წწ-ში), როცა სპეციალისტების უმეტესობა ამ ინფორმაციის ძირითად ნაწილს ზღაპრულად მიიჩნევდა, ს. კაკაბაძე მონდომებით ცდილობდა მასში მეტი სინამდვილე დაენახა. გავიხსენოთ მისი დამოკიდებულება ფარნავაზის პიროვნებისადმი, რომელსაც ზღაპრულ, მწიგნობართა მიერ მოგონილ პიროვნებად თვლიდნენ. ს. კაკაბაძე გადაჭრით მიუთითებდა, რომ ფარნავაზი (როგორი ლეგენდებითა და ქრონოლოგიური აღრევიტაც არ უნდა იყოს გააზრებული მისი მოღვაწეობა) რეალური პიროვნება იყო. ამის მიხედვრად, ს. კაკაბაძის აზრით, იქიდანაც შეიძლება, რომ უძველესი ხანის სომხურ საისტორიო მწერლობაში მოხსენიებულია ქართლის ფარნავაზიანთა საგვარეულო, რაც, მაშასადამე, იმის მოწმობაა, რომ ამ საგვარეულოს რეალური ეპონიმი — სახელად ფარნავაზი ჰყოლია. ეს თვალსაზრისი ახალი, განსაკუთრებით არქეოლოგიური მასალების ფონზე, ამჟამად საყოველთაოდ არის აღიარებული.

საგანგებოდ სცადა ს. კაკაბაძემ დავით აღმაშენებლისა და თამარის ისტორიკოსთა ვინაობის გარკვევაც. ძირითადი დეტალი მისი ჰიპოთეზისა, რომ დავით აღმაშენებლის ისტორიის ავტორი უნდა იყოს მეფის მოძღვარი არსენი ბერი, რომელსაც თავისი თხზულება დაუწერია არა უადრეს 1130 წლისა, შემდგომში არაერთმა მკვლევარმა გაიზიარა. ანგარიშგასაწევი, აგრეთვე, ს. კაკაბაძის ჰიპოთეზა, რომ თამარის პირველი ისტორია („ისტორიანი და აზმანი შარავანდედთანი“) სხვადასხვა დროს დაწერილი ორი ნაწილისაგან შედგება და მისი ავტორი შესაძლოა არის მანდატურთუხუცესი კიაბერი.

ვრცლად შეეხო ს. კაკაბაძე „მოქცევაჲ ქართლისაჲს“ მატთანეს, არსენი საფარელისა და ბასილი ზარზმელის თხზულებათა დათარიღებისა და სტრუქტურის საკითხებს. შეიძლება, მაგალითად, გავიხსენოთ „სერაპიონ ზარზმელის ცხოვრების“ შედგენის ს. კაკაბაძისეული თარი-

ს. კაკაბაძე — 20-იანი წლები

ლი. მკვლევარი მას VII ს-ის პირველი ნახევრის ძეგლად მიიჩნევდა. ამ იდეის მოდიფიკაციას წარმოადგენს იმ თანამედროვე ავტორთა შეხედულება, რომლებიც შემდგომში „სერაპიონ ზარზმელის“ ცხოვრებას VII ს-ის ძეგლად მიიჩნევენ.

ზემოაღნიშნული ძეგლების დათარიღებისა და სტრუქტურის შესახებ ქართველ ისტორიკოსებს შორის ყოველთვის ერთსულოვნება არ იყო და ხშირად ს. კაკაბაძის მოსაზრებანიც კრიტიკის ობიექტი ხდებოდა ხოლმე. ცხადია, ამგვარი ვითარება, პირველ ყოვლისა, გამოწვეულია იმით, რომ მკვლევართა განკარგულებაშია მეტად მწირი ცნობები, რის გამოც ზემოხსენებული ძეგლების შესახებ ერთიანი დასაბუთებული აზრი ჩვენ ხშირად არც ახლა გავვაჩნია.

ს. კაკაბაძე თავიდანვე ნაყოფიერად მუშაობდა როგორც საქართველოს ისტორიის თხრობითი წყაროების გამომცემელიც. მას ეკუთვნის თავის დროს იესე ოსეს ძის „ანდერძის“ პუბლიკაცია, ერეკლე II-ის ეპოქის შესახებ XIX ს-ის ავტორთა საყურადღებო ოჯახური გადმოცემების გამოცემა. მომდევნო წლებში ს. კაკაბაძემ გამოსცა აგრეთვე, ევსტათე მცხეთელის მარტილობა და ასურელი მამების ცხოვრებათა არქეტიპები.

1925 წ. ს. კაკაბაძემ გამოსცა საქართველოს ისტორიის ერთ-ერთი უმესანისმნავესი წყარო — ფარსადან გორგიჯანიძის ისტორიული თხზულება. ამ ძეგლის მეცნიერული შესწავლა, უმთავრესად მისი სპარსული წყაროების გამოვლინება, როგორც ცნობილია, ნაყოფიერად იქნა გაგრძელებული მომდევნო თაობების მკვლევართაგან, მაგრამ დღემდე ს. კაკაბაძის ეს პუბლიკაცია ხსენებული ძეგლის ყველაზე ვრცელ გამოცემად რჩება.

დოკუმენტური, თხრობითი და საკანონმდებლო ძეგლების ს. კაკაბაძისეული პუბლიკაციები მათი გამოცემების დროის ქართული ტექსტოლოგიის დონეს შეესაბამებოდნენ. ანალოგიური იყო ამ მასალების მეცნიერული გაზრებაც, რაც სავსებით ბუნებრივია. თვითონ ს. კაკაბაძე თავის პუბლიკაციებს, ასე ვთქვათ, წინასწარ გამოცემებად თვლიდა იმ აზრით, რომ ამგვარი გამოცემები მომავალში საფუძველს მოუზადებდნენ კრიტიკულ პუბლიკაციებს. ძალიან დიდხანს ს. კაკაბაძის გამოცემებით ფართოდ სარგებლობდა ქართული ისტორიოგრაფია.

კაკაბაძეს მრავალი გამოკვლევა აქვს საქართველოს ისტორიის სპეციალურ საისტორიო დისციპლინებშიც. მისი ნაშრომები პალეოგრაფიაში, ნუმისმატიკაში, ქრონოლოგიაში, გენეალოგიასა და მეტროლოგიაში, უნდა ითქვას, ივ. ჭავჭავაძის ნაშრომებთან ერთად ქმნიან იმ ისტორიოგრაფიულ ბაზას, რომელზეც 20-იანი წლებიდან განვითარდა საქართველოს ისტორიის ეს დარგები.

ს. კაკაბაძის მეცნიერული კვლევის სფეროდან აღსანიშნავია აგრეთვე მისი დაინტერესება საქართველოს ისტორიის ქრონოლოგიის საკითხებით. ამ მხრივ აღსანიშნავია, თუნდაც, მისი ხანგრძლივი ინტერესი თამარ მეფის გარდაცვალების თარიღისადმი, რომელიც ჩვენს მეცნიერებაში ახლაც განსხვავებულად ესმით. არადა, მის საბოლოოდ დადგენაზე რამდენადაა დამოკიდებული იმის გარკვევა, თუ XIII ს-ის დამდეგის საქართველოს ისტორიიდან რა ეკუთვნის თამარს და რა—მის შვილს გიორგი ლაშას. ს. კაკაბაძე ამ თარიღზე სხვადასხვა ვარიანტს გვთავაზობდა (1210, 1206, 1207 წლები). ამგვარი ცვალებადი თვალსაზრისის მიზეზი წყაროების განსხვავებული ნაკადების არსებობაა, რომელთა კრიტიკულად აღქმა და შინაარსობრივი გააზრება ზოგჯერ შესაფერ დონეზე არ ხერხდება.

ს. კაკაბაძის საისტორიო შტუდიებში დიდი ადგილი უკავია ფეოდალურ საგვარეულოთა ისტორიულ-გენეალოგიურ პრობლემატიკას, რაც, სხვა მკვლევართა ნაშრომებთან ერთად, საშუალებას იძლევა კონკრეტულად იქნეს წარმოდგენილი ფეოდალური საზოგადოების მმართველი კლასის სოციალურ-პოლიტიკური ადგილი და როლი ქვეყნის ცხოვრებაში. მაგალითად, ს. კაკაბაძის პუბლიკაციითა და გამოკვლევით ქართული ისტორიოგრაფიისათვის ხელმისაწვდომი გახდა ის ფაქტი, რომ იმთავითვე გიორგი სააკაძის პოლიტიკურ აღზევებას ქართლის სამეფოში ხელი შეუწყო მისი გვარის ხანგრძლივმა აქტიურობამ, ჯერ კიდევ სიმონ I-ის დროიდან, როცა სააკაძეებმა დიდი პოლიტიკური წონა მოიპოვეს.

საქართველოს ისტორიის ქრონოლოგიისა და გენეალოგიის, ფეოდალური საგვარეულოების მეცნიერული ისტორიის შესწავლა ქართულმა ისტორიოგრაფიამ შემდგომშიაც წარმატებით გააგრძელა, თუმცა ისიც აშკარაა, რომ წინა თაობების მკვლევართა, მათ შორის ს. კაკაბაძის შტუდიები ამ დარგში თავის ისტორიოგრაფიულ ღირებულებას დღესაც ინარჩუნებს.

ორიგინალურია ქართულ ისტორიოგრაფიაში ს. კაკაბაძის დამსახურება საქართველოს ისტორიული დემოგრაფიის პრობლემების შესწავლაში. ივ. ჯავახიშვილთან ერთად, ს. კაკაბაძემ მრავალი პოზიტიური გამოკვლევა მოგვცა ამ საკითხებზე და ხელი შეუწყო ისტორიული დემოგრაფიის დამოუკიდებელ სამეცნიერო დარგად ჩამოყალიბებას. ს. კაკაბაძის ამ ნაშრომებს, თანამედროვე ისტორიულ-დემოგრაფიულ გამოკვლევებში შესაფერისი აღიარება აქვს. მათი განსაკუთრებული მეცნიერული მნიშვნელობა ცხადი უნდა იყოს ყველასათვის, ვისაც სათანადოდ აქვს გააზრებული პრობლემის არა მარტო აკადემიური, არამედ ეროვნული მნიშვნელობაც.

ს. კაკაბაძეს თვალსაჩინო დამსახურება აქვს საქართველოს სოციალურ-ეკონომიკური და პოლიტიკური ისტორიის კვლევაშიც. მისი შეხედულებები ამ საკითხებზე გადმოცემულია როგორც სპეციალურ ნაშრომებში, ისე მრავალადა გაფანტული სხვადასხვა საკითხებთან დაკავშირებულ შენიშვნებში. ცხადია, ს. კაკაბაძის ეს აზრები მუდმივ კორექციას განიცდიდნენ ქართული ისტორიოგრაფიის საერთო ზრდისა და, საკუთრივ, ჩვენი ავტორის სამეცნიერო მუშაობის სხვადასხვა ეტაპების შესაბამისად.

შეგახსოვს ს. კაკაბაძის უმათვრეს ნაშრომებს ამ უბანზე.

სამეცნიერო მუშაობის დასაწყისშივე ს. კაკაბაძე ცდილობდა საქართველოს პოლიტიკური და კულტურულ-იდეოლოგიური ისტორიის შესწავლასაც. 1912 წ. ცალკე ბროშურებად გამოვიდა მისი ლექციები წმ. ნინოსა და თამარ მეფეზე.

მეცნიერის აზრით, ქრისტიანობა ქართლში პირველად იქადაგა წმ. გრიგოლ პართელმა, რომელმაც ეს სარწმუნოება სომხეთშიც გაავრცელა. ქართლში, ავტორის მითითებით, მოიცავდა მტკვრის სამხრეთ მიწებს. რაც შეეხება წმ. ნინოს, მან, ს. კაკაბაძის სქემით, ქრისტიანობა იქადაგა და გავრცელა პერებში, რომლებსაც უცხოენოვანი წყაროები იგერიელებს — იბერიელებს უწოდებდნენ. შემდგომში ქართველებმა, ქართლის მკვიდრებმა, ეს პერები თანდათანობით შეავიწროვეს, თავისი გავლენის სფეროში მოაქციეს და, საბოლოოდ, XII ს-ის დამდეგს, დავით აღმაშენებლის მეთაურობით, ერთიანი საქართველოს შემადგენლობაში შემოიყვანეს. იმავეითვე, ს. კაკაბაძის აზრით, ქართულ სამყაროში ერთდროულად გაჩნდა ორი განმანათლებელი — წმ. გრიგოლი და წმ. ნინო, მაგრამ სომეხ-ქართველთა საეკლესიო განხეთქილების შემდეგ უხერხული იყო წმ. გრიგოლის დამსახურების აღნიშვნა, ის ხომ სომხური ქრისტიანობის ფუძემდებლად მიაჩნდათ. ამიტომ, ქართველებმა ხაზი გადაუსვეს წმ. გრიგოლის დამსახურების შემცველ ვერსიას და ქართველთა ერთადერთ განმანათლებლად მხოლოდღა ნინო აღიარეს. ს. კაკაბაძის კონცეფციის მთავარი კონტურები იმავეითვე გაზიარებულ იქნა ქართული ქრისტიანული ეკლესიის ისტორიის ისეთი დიდი მცოდნის მიერ, როგორიც იყო კ. კეკელიძე. განსხვავებული იყო ივ. ჯავახიშვილის დამოკიდებულება, რომელშიც ს. კაკაბაძის სქემა უარყოფილი იქნა იმ არგუმენტზე დაფუძნებით, რომ უძველესი წერილობითი ძეგლების მონაცემებით ქართლი იმ ტერიტორიებსაც მოიცავდა, რომლის ნაწილიც ს. კაკაბაძეს პერეთად მიაჩნდა. ივ. ჯავახიშვილს ეჭვი ეპარებოდა იმდებულებაში, რომ თითქოს წმ. გრიგოლის ქართული ეკლესიის წინაშე დამსახურების ვერსია რეალურად არსებობდა ქართლის გაქრისტიანების დროს. მეცნიერს ეს ვერსია გვიან აღმოცენებულად მიაჩნდა. შემდგომში ს. კაკაბაძემ

თვითონაც უარყო თავისი შეხედულება და ტრადიცია „ორი განმანათლებლის“ შესახებ იმ საფუძველზე აღმოცენებულად მიიჩნია, რომ ნინო, ავტორის აზრით, იყო უშუალოდ ქართველთა განმანათლებელი, წმ. გრიგოლი კი მეთაური დიდი ქრისტიანული მისიისა, რომლის სამოღვაწეო არეალიც მოიცავდა კავკასიის ვრცელ რეგიონს, მათ შორის ქართველთა მიწებსაც. ამასთან კავშირში, მეტად საყურადღებოა ს. კაკაბაძის თვალსაზრისი იმის შესახებაც, რომ იმთავითვე ქართლში ქრისტიანობა ვრცელდებოდა და ფეხს იკიდებდა ორი გზით — სირია-პალესტინისა და რომის იმპერიის მხრიდან. მას თან მოჰქონდა განსხვავებული კულტურულ-ისტორიული ტრადიციები. ს. კაკაბაძის აზრით, ქრისტიანობა ქართლში ოფიციალურად 312 წელს იქნა აღიარებული.

ისტორიოგრაფიული პერსპექტივის თვალსაზრისით უნდა იქნეს შეფასებული ს. კაკაბაძის ნაშრომი თამარ მეფეზე, სადაც სხვადასხვა საინტერესო მოსაზრებებთან ერთად, გატარებულია ზოგიერთი საკამათო თვალსაზრისიც ამ ეპოქის პოლიტიკური ვითარების შესახებ. ამასთანავე ერთად, ს. კაკაბაძემ ერთ-ერთმა პირველმა სცადა რეალისტურად ამოეცნო ძირითადი მოტივი თამარის მმართველობის პირველ წლებში მიმდინარე მასშტაბური პოლიტიკური ბრძოლებისა, რომელთა შორისაც განსაკუთრებით შთამბეჭდავი იყო თამარის პირველი ქმრის — იური ანდრეას ძის „პარტიის“ აჯანყება. ს. კაკაბაძე შენიშნავდა: „დაზავლეთ საქართველოს დიდებულთა აჯანყებათა მიზეზი ის იყო, რომ ისინი თავის თავს კარგად ვერ გრძნობდნენ გაერთიანებულ საქართველოს სამეფოში. მათთვის უფრო სანუკვარი იყო ის დრო, როდესაც დავით აღმაშენებლის გამეფებამდის მეფე მათ ხელში იმყოფებოდა და მისი რეზიდენციაც ქუთაისში იყო. ისინი კარგად ვერ გრძნობდნენ თავს იმიტომ, რომ ტფილისში ტახტის გადატანის შემდეგ ისინი თავისს თავს ბატონებად ვეღარ სთვლიდნენ. სახელმწიფო ცენტრალურ მართვა-გამგეობაში მათი აღვლილი დაიჭირა უცხო ტომის არისტოკრატამ და ეს იყო მიზეზი იმ ანტაგონიზმისა, ტახტისა და დავის. საქართველოს დიდებულთა შორის, რომელიც წითელ ლარსავით გამოსკვივის ჩვენი ქვეყნის პოლიტიკურ ცხოვრებაში მთელს სიგრძეზედ თამარის მეფობისა.

ამ ახალ აჯანყების შემდეგ თამარმა ენერგიული ზომები მიიღო იმერეთის დიდებულთა წინააღმდეგ. მან წაართვა პრივილეგიები, რომელიც ჰქონდა აფხაზეთის სამეფოს არისტოკრატისა საქართველოს მეფის კარზედ. დაწერილებით ამ აჯანყების შედეგის გამოანგარიშება ძნელია ცნობების უქონლობის გამო. მაგრამ ის კი ცნობილია, რომ თამარმა წაართვა იმერეთის დიდებულთა ის პრეროგატივები, რომელიც ჰქონდათ მათ, მაგალითად, მეფის გვირგვინის კურთხევის დროს“ და ა. შ.

უნდა აღინიშნოს, რომ ბევრმა ისტორიკოსმა, ზოგიერთი კორექტივით, შემდგომში არსებითად გაიზიარა საკითხის ახსნის ს. კაკაბაძისეული ვარიანტი.

10—20-იანი წწ. მიჯნაზე ს. კაკაბაძემ შექმნა გამოკვლევების სერია, სადაც ცდილობდა საქართველოს ძველი და შუა საუკუნეების ისტორიის ერთიანი სოციალ-ეკონომიკური სქემის მოხაზვას, საქართველოს ისტორიის, ვითარცა დარგის, როგორც მას მიაჩნდა, ემპირიული მდგომარეობიდან გამოყენას. ამგვარი ნოვატორული განწყობილება, რაც ქართული ისტორიოგრაფიის ბუნებრივი ზრდის შედეგი იყო, აშკარად დროულ მოვლენად უნდა ჩაითვალოს, თუმცა იგი, ჩვენი აზრით, სათანადოდ ვერ აფასებდა ქართული ისტორიოგრაფიის იმ მიმართულების დამსახურებას, რომელიც ჩვენში იმთავითვე პოზიტივისტური ისტორიოგრაფიის კონსტრუქციით ვითარდებოდა. ამ მიმართულების ყველაზე თვალსაჩინო წარმომადგენელი იყო ივ. ჯავახიშვილი, რომელიც საქართველოს ისტორიის შესწავლისას სრულიად შეგნებულად ეფუძნებოდა პოზიტივისტურ კონსტრუქციებს. ეს გარემოება, ზოგჯერ, იმათ თვალსაზრისში, ვისაც სათანადო სისრულით არ წარმოედგინა პოზიტივისტური საისტორიო აზრის დამსახურება და ადგილი, ქართული ისტორიოგრაფიის დიდი ფაქტოლოგიური მონაპოვრები უბრალო ემპირიულ მიღწევად გამოიყურებოდა. მეორე მხრივ კი, ასეთი კრიტიკული პოზიცია ობიექტურად ხელს უწყობდა ქართული ისტორიოგრაფიის ინტერესთა ზრდას სოციოლოგიური კუთხით.

საერთოდ, ქართული ისტორიოგრაფიის ზოგად აზროვნებას ამ პერიოდში ახასიათებდა ჭარბი ეკლექტიზმი, მეტისმეტი გატაცება ვულგარულ-სოციოლოგიური სქემებით, რომელთაგანაც განსაკუთრებით თვალში საცემი იყო ე. წ. სავაქრო კაპიტალის აბსტრაქტიზებული გაზვიადება, ისტორიული კატეგორიების მოდერნიზება და სხვ. ამგვარი მდგომარეობიდან თავის დაღწევა ქართულმა ისტორიოგრაფიამ შედარებით გვიან, უკვე 30-იანი წწ-ის მიწურულიდან დაიწყო, როცა ჩვენს ქვეყანაში ფეხი მოიკიდა მარქსისტულ-ლენინურმა ისტორიოგრაფიამ.

ს. კაკაბაძის ადრინდელ გამოკვლევებში კარგად ჩანს იმ დროის საერთო ისტორიოგრაფიული სული. ეს გამოკვლევები ისტორიოგრაფიულად საინტერესოა იმდენად, რამდენადაც წარმოდგენას გვიქმნიან, თუ ჯერ კიდევ 20-იან წწ-ში როგორ ცდილობდა ქართული ისტორიოგრაფია ფართო განზოგადებებზე გადასვლას.

ამ დროსათვის ს. კაკაბაძე დიდ ყურადღებას უთმობდა ქართული სახელმწიფოებრიობის საწყის ეტაპს, რომლის შესწავლაც მაშინ შედარებით მცირერიცხოვანი წყაროების ბაზას ეფუძნებოდა. ჯერ კიდევ გამოვლენილი და სამეცნიერო ბრუნვაში შემოტანილი არ იყო ის მდიდარი არქეოლოგიური და ძველადმოსავლური მასალები, რაც

ამჟამად ქართულ ისტორიოგრაფიას გააჩნია. ეყრდნობოდა რა უმთავრესად ქართული წერილობითი წყაროების მონაცემებს, მის დროს გავრცელებული პატრიარქალური თეორიიდან გამომდინარე, ს. კაკაბაძე ამტკიცებდა, რომ უძველეს ხანაში ქართული საზოგადოების ძირითადი სოციალურ-ეკონომიკური უჯრედი იყო „სახლი“. მისი სოციალური დიფერენციაციაც უკვე მიმდინარეობდა ძველი და ახალი საუკუნეების მიჯნაზე. ვიდრე I ს-ში ქართლის „სახლებში“ ფეხი არ მოიკიდა მემკვიდრეობითმა წესმა, რაც კარგად აისახა სამეფო ხელისუფლების მონარქიული პრინციპის დამკვიდრებაში. ამან საბოლოოდ განსაზღვრა გეაროვნული წყობილების რღვევა და, საშინაო თუ საერთაშორისო ფაქტორების ზეგავლენით, ფეოდალიზაციის პროცესი. ეს თვალსაზრისი ს. კაკაბაძემ ვრცლად გადმოსცა ქართული სახელმწიფოებრიობის გენეზისისადმი მიძღვნილ ვრცელ ნაშრომსა და საქართველოს ძველი საუკუნეების ისტორიის მოკლე მიმოხილვაში. აღსანიშნავია ის ფაქტი, რაზედაც ზემოთაც მივუთითებდით, სახელდობრ, საქართველოს ძველი ისტორიის რეკონსტრუქციისას ს. კაკაბაძე გარკვევით ცდილობდა ძველი ქართული საისტორიო ტრადიციის მონაცემთა გამოყენებას, რასაც ქართველ მეცნიერთა ერთი ნაწილი მაშინ დაეინებით არიდებდა თავს ამ ტრადიციისადმი მეტისმეტი კრიტიკული დამოკიდებულების გამო. ამიტომაც იყო, ს. კაკაბაძისა და სხვათა „ხაზი“ იმის შესახებ, რომ ფარნავაზი და მისი უშუალო მემკვიდრეები რეალური ისტორიული პირები იყვნენ და საჭიროა ძველ წყაროებში შესაფერისი სისრულით ამოვიცნოთ მათი მოღვაწეობის შტრიხები, ღიღხანს მწვავე ბრძოლით ინარჩუნებდა არსებობას. მომავალში ქართული ისტორიოგრაფიის განვითარებამ არსებითად გაამართლა ეს „ხაზი“.

ჯერ კიდევ 1912 წ. ს. კაკაბაძემ რუსულ ენაზე გამოაქვეყნა ნაშრომი „ფეოდალური წყობილების ნიშნები და საგლეხო ვალდებულებები შუა საუკუნეების ბოლო ხანის საქართველოში“, რომელშიც ავტორმა პირველმა ჩვენს ისტორიოგრაფიაში მოგვცა საქართველოს სოციალურ-ეკონომიკური ისტორიის ისეთი უმნიშვნელოვანესი პრობლემის გააზრების ცდა, როგორიცაა სათავადოების არსი. ავტორი სათავადოს აღმოცენებას საქართველოს ნორმალური საზოგადოებრივი განვითარების, ფეოდალიზაციის პროდუქტად მიიჩნევდა. აქვე ახასიათებდა იგი გვიანი შუა საუკუნეების ქართველი გლეხობის სოციალურ-ეკონომიკურ მდგომარეობას. ქართული ისტორიოგრაფიისათვის საქართველოს ისტორიული განვითარების ზემოაღნიშნული ფაქტების დანახვის ცდა აშკარა სიახლე იყო, თუმცა პრობლემის დამაჭერებელი განმარტებისათვის მაშინ ჯერ კიდევ არ არსებობდა სათანადო ისტორიოგრაფიული პირობები, ვინაიდან შეუსწავლელი იყო ქართული

ფეოდალური საზოგადოების განვითარების საერთო მსვლელობა. ეს კი გამორიცხავდა იმის დანახვის შესაძლებლობას, რომ XIV—XV ს-დან სათავადოების „აღმოცენება“, სენოროალურ წყობილებაზე დაფუძნებული სოციალურ-პოლიტიკური კომპონენტების ახლებური აღორძინება, მათი საზოგადოებრივი აქტივობის გამკვეთრება, მას შემდეგ, რაც XI—XII სს-ში საქართველომ განვითარებული სოციალ-ეკონომიკური ურთიერთობებისა და სახელმწიფოებრივი ცენტრალიზაციის ფორმებს მიაღწია, წარმოადგენდა არა ნორმალური საზოგადოებრივი განვითარების, არამედ იმ დეკადანსის პროდუქტს, რაც საქართველომ XIII—XV სს-ში განიცადა. სწორედ ამ ასპექტით მიუდგა „სათავადოს“ გააზრებას შემდგომი ხანის ქართული ისტორიული მეცნიერება.

იმთავითვე ს. კაკაბაძის ნაშრომებში წინ იქნა წამოწეული დებულება, რომ ფეოდალურ ურთიერთობათა განვითარება საქართველოში, როგორც აღინიშნა, გვაროვნული წყობილების რღვევის საფუძველზე მიმდინარეობდა. 1927 წ. გამოქვეყნებულ თავის ერთ-ერთ ნაშრომში „შუა საუკუნეების საქართველოს სოციალურ-ეკონომიკური საკითხებიდან“, რომელიც საგანგებოდ სოციალურ-ეკონომიკური ურთიერთობების საკითხისადმი მიძღვნილი, ს. კაკაბაძე ცდილობდა საქართველოში ფეოდალიზაციის ადრინდელი იმპულსები დაენახა ირანში ფეოდალიზაციის ანალოგიით, რადგანაც, ავტორის სქემით, აღმოსავლეთ საქართველო იმთავითვე ირანის სოციალურ-ეკონომიკური და პოლიტიკური ცხოვრების ორბიტაში იმყოფებოდა.

VI ს-ში, ს. კაკაბაძის აზრით, ქართლი უკვე აშკარად ფეოდალიზაციის გზაზე დგას, რასაც, თითქოს, მოწმობს სერაპიონ ზარზმელის „ცხოვრების“ მასალები, რომლებიც, ავტორის მიხედვით, ასახავს 560—580 წწ-ის ამბებს, როცა ქვეყანა უკვე პოლიტიკურად დაშლილია და სულ მალე ზღედა ერისთავთა მემკვიდრეობითი ხელის შემოღება.

ზემოაღნიშნულმა ამბებმა, ს. კაკაბაძის სქემით, კიდევ უფრო გააძლიერა მიწისმუშა ფენის გლეხებად გადაქცევა, რაც კარგად ჩანს იმავე სერაპიონ ზარზმელის „ცხოვრებიდან“, სადაც აღწერილია მიწის ფეოდალური მითვისებისათვის ბრძოლა. მომავალში ქართულმა ისტორიოგრაფიამ სწორედ ამგვარი შინაარსითვე შემოიტანა ეს ფაქტი ქართლში ფეოდალიზაციის პროცესის საილუსტრაციოდ.

ს. კაკაბაძე ვრცლად მიმოიხილავდა საქართველოს ეკონომიკური აღმავლობის სურათს IX—X სს-ში, რაც მისი აზრით, დაჩქარებული იყო საერთაშორისო სატრანზიტო ვაჭრობის გამოცოცხლებით წინა აზიასში.

საქართველოსა და ახლო აღმოსავლეთის ისტორიულ პროცესებთან მჭიდრო კავშირში ცდილობდა ს. კაკაბაძე დაეხასიათებინა XI—XII სს-ის საქართველოში ფეოდალური სოციალ-ეკონომიკური და

პოლიტიკური ინსტიტუტების განვითარება. ინტერესს იჩენდა იგი „საეპრო კაპიტალისადმი“, ახასიათებდა ბენეფიციუმისა და ფეოდალ ანალოგიურ ფაქტებს საქართველოში, ვრცლად განიხილავდა გლეხთა კლასად ჩამოყალიბების პროცესს, რის საფუძველზე დაასკვნინდა XI—XII სს-ის მაჯნაზე საქართველოში იმგვარი სოციალურ-ეკონომიკური სიტუაციის არსებობას, რომელიც შეიძლება განსაზღვრული იყოს როგორც დასრულების ეტაპზე მყოფი ფეოდალური წყობილება. სხვა-ნაირად რომ ვთქვათ, ამ ეპოქის საქართველო იმყოფებოდა განვითარებული ფეოდალიზმის ეტაპზე.

აღნიშნული სქემის შექმნის ხანიდან დღეს თითქმის ექვსი ათეული წელი გვაშორებს და, ცხადია, ჩვენი დღევანდელი წარმოდგენები მთელ რიგ საკითხებზე განსხვავებულია, თუმცა ნათელია, რომ ამ სქემამ იმათავითვე მნიშვნელოვნად დაგვაახლოვა ქეშმარიტებასთან. უმთავრესი პროგრესი ამ მიმართულებით ისაა, რომ ქართულმა საბჭოთა ისტორიოგრაფიამ ფეოდალიზაციის პროცესისა და ფეოდალურ ურთიერთობათა ეტაპების გამოიკვნა და გააზრება კლასთა ბრძოლის ასპექტში შესძლო.

მრავალმხრივი იყო ს. კაკაბაძის ინტერესები გვიანი შუა საუკუნეების საქართველოს ისტორიაში. ამ მხრივ მისი დამსახურება სრულიად განსაკუთრებულია.

20-იანი წწ. დამდეგისათვის თავისი ზოგადი შეხედულება ამ ეპოქაზე ს. კაკაბაძემ ვრცლად ჩამოაყალიბა საქართველოს ახალი საუკუნეების ისტორიაში, რომელიც ფაქტობრივი მასალის სიუხვით (განსაკუთრებით ეს ითქმის პოლიტიკური და ეკონომიკური ისტორიის საკითხებზე) დღემდე ინარჩუნებს მეცნიერულ ღირებულებას. ს. კაკაბაძემ საქართველოს ე. წ. ახალი საუკუნეების ისტორია მსოფლიოს „ახალი ისტორიის“ ფონზე გაიაზრა. ამ ეპოქის დასაბამად მაშინ, ცნობილია, დიდი გეოგრაფიული აღმოჩენების ხანა ითვლებოდა. საქართველოს ისტორიის მსოფლიო ისტორიული ფონის შესაბამისად გააზრება უდავო სიახლე იყო. მას ის ნაკლიც გააჩნდა, რომ საკითხის არსს ნაკლებად ხედავდა საკუთრივ საქართველოს შინაგანი სოციალურ-ეკონომიკური განვითარების კუთხით, თუმცა, საერთოდ აღებული, უდავოდ საინტერესო იყო ს. კაკაბაძის თვალსაზრისი იმის შესახებაც, რომ XV—XVIII სს-ში ჩვენი ქვეყნის განვითარებაში, ასე ვთქვათ, შემადგერზელი ფაქტორი იყო ის, რომ დიდი გეოგრაფიული აღმოჩენების ეპოქიდან საქართველო სოციალურ-ეკონომიკურად და კულტურულად მოწყდა მსოფლიო-ეკონომიკურ არტერიებს. ს. კაკაბაძის „საქართველოს ისტორია“ თავისი ღროისათვის ვრცლად და თანამიმდევრულად გადმოსცემდა XV ს-დან მოკიდებული საქართველოს პოლიტიკურსა და სახელმწიფოებრივ თავგადასავალს. მართალია, ხსე-

ნებულ ნაშრომებში, რამდენადაც იგი თავის დროს სახელმძღვანელო-ებად იყო გამოიზნული, მათი გამოცემების პერიოდების პოლიტიკური მოვლენები იმჟამინდელი ოფიციალური თვალსაზრისით იყო შეფასებული, მაგრამ წარსული საუკუნეების ისტორია მეტად საინტერესოდ იყო გაშლილი.

გვიანი შუა საუკუნეების საქართველოს ისტორიის თემა ვრცლად იქნა წარმოდგენილი ს. კაკაბაძის სხვა ნაშრომებშიც, როგორცაა მონოგრაფია ერეკლე II-ზე, გამოკვლევა საფრანგეთის სავაჭრო კაპიტალის აქტიურობაზე XVIII ს-ის საქართველოში და სხვ. ამ ციკლიდან თავისი შინაარსითა და პრობლემების სიუხვით განსაკუთრებით გამოირჩევა ს. კაკაბაძის ნაშრომი „საქართველოს ეკონომიური ვითარების შესახებ მე-18 ს-ში“, სადაც ავტორმა პირველად ქართულ ისტორიოგრაფიაში სცადა ამ ეპოქის საქართველოს ეკონომიკური ცხოვრების ვრცელი მეცნიერული სურათის აღდგენა, უჩვენა, თუ საგარეო-პოლიტიკური და საერთაშორისო ეკონომიკური ფაქტორების მუდმივი უარყოფითი გავლენა უკვე XIII ს-დან როგორ აკნინებდა საქართველოს ეკონომიკურ სიტუაციას. ეს გამოიხატებოდა დემოგრაფიული სიტუაციის გაუარესებაში, საგარეო-ეკონომიკური ცენტრებისაგან მოწყვეტაში, საქალაქო ცხოვრებისა და სოფლის მეურნეობის მოშლაში. ამ ფაქტორების მუდმივმოქმედებამ გვიან შუა საუკუნეთა საქართველო, ს. კაკაბაძის აზრით, მიიყვანა პოლიტიკურ და კულტურულ „აზიურ“ დონემდე, დაქვეითებამდე. ასეთ ვითარებაში აზიური ჩამორჩენისაგან თავის დაღწევის ყოველგვარი ცდა ჩვენში ევროპული დონისაგან სწრაფვაში ვლინდებოდა. ამ დებულებაზე დაყრდნობით, ს. კაკაბაძემ, მრავალრიცხოვანი ფაქტობრივი მასალის საფუძველზე, ლიტერატურაში პირველმა უჩვენა, რომ ევროპეიზაციის რუსული, ერთადერთი, იმდროისათვის შესაძლებელი ვარიანტი, მარტო პოლიტიკური და კულტურული ორიენტაციის სფეროში კი არ გამოვლინდებოდა, არამედ ღრმად აისახა საქართველოს ეკონომიკურ ვითარებაშიც. საქართველოს ეკონომიკა რუსეთის ცენტრებს დაუკავშირდა. მან ზურგი შეაქცია ირანს და თავისი პოლიტიკური კურსიც ქართველობამ ეკონომიკური ორიენტაციის შეცვლით შეამავრა. ს. კაკაბაძის მიერ ამ თეზისის ილუსტრირებას უაღრესად დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა ქართული ისტორიოგრაფიისათვის, რამდენადაც მან ახალი მიმართულება მისცა XVIII ს-ის საქართველოს ეკონომიკისა და, შესაბამისად, საერთო ისტორიული პროცესის გაშუქებას. ს. კაკაბაძის ზემოაღნიშნულ საერთო კონცეფციას ეხმიანება და ავსებს მისი ნაშრომი საგლეხო საკითხისა და კლასთა ბრძოლის შესახებ XVIII ს-ის საქართველოში.

ს. კაკაბაძეს სტაბილური ინტერესი ჰქონდა საქართველოს ისტორიის ისეთი დიდმნიშვნელოვანი პრობლემებისადმი, როგორცაა ვახტანგ გორგასლის ეპოქა და დიდგორის ომი, რომლებზედაც მან სპეციალური მონოგრაფიები შექმნა.

ს. კაკაბაძე გამუდმებით ცდილობდა ფართო განმაზოგადებელი ნაშრომების შექმნას საქართველოს ისტორიაში. ახალგაზრდობის დროინდელი სახელმძღვანელოების შემდეგ, 1941 წ. რუსულ ენაზე გამოვიდა მისი „საქართველოს ისტორიის მოკლე მიმოხილვა“, რომელშიაც ავტორი უკვე 30-იან წწ-ის ქართული ისტორიოგრაფიის მიღწევათა დონეზე, ცდილობდა საქართველოს ისტორიის გააზრებას. მის ამ ნაშრომში სიახლე იყო იმის ცდა, რომ სოციალურ-ეკონომიკური ფორმაციების მიხედვით გადმოეცა საქართველოს ისტორია.

ს. კაკაბაძე იყო ძველი ქართული, უმთავრესად საერო მხატვრული ლიტერატურის ერთ-ერთი ცნობილი მკვლევარი და ამ დარგის ძეგლების პუბლიკატორი. ფართოდაა ცნობილი მისი „ვეფხისტყაოსნის“ (1913, 1927), „თამარიანის“ (1913, 1937), „აბღელმესიანის“ (1913, 1937), „ამირანდარეჯანიანის“ (1939) გამოცემები და გამოკვლევები მათ შესახებ.

თავისი შემოქმედებითი მუშაობის მიმწუხრს ს. კაკაბაძე დიდი ინტენსივობით ცდილობდა მრავალტომიანი „საქართველოს ისტორიის“ შექმნა-დასრულებას. ს. კაკაბაძეს გამოუქვეყნებელი დარჩა არაერთი ნაშრომი. მათ გამოცემას, მათზე მკითხველი საზოგადოებისათვის ფართო ინფორმაციის მიწოდებას, ვითარცა კულტურულ მოვლენას, დიდი მნიშვნელობა ექნება.

ს. კაკაბაძის მდიდარი სამეცნიერო შემოქმედება, რომელიც ეროვნული წარსულისადმი დიდი და უანგარო სიყვარულით იყო შთაგონებული, მუდამ სიახლის შემეცნების სწრაფვით ხასიათდებოდა. იგი ყოველმხრივ, დარგობრივ შესწავლას და ისტორიოგრაფიული კეთილსინდისიერებით დაფასებას საჭიროებს. ვფიქრობთ, ქართველი ისტორიკოსები შესძლებენ ამას. ხოლო ჩვენი წინამდებარე ნაშრომი, ჭერაჭერობით, ალბათ, ამ რთული ამოცანის შესრულების მხოლოდ დასაწყისია.

პროფესორ სარგის ნესტორის ძე კაკაბაძის
სამეცნიერო ნაშრომების სია*

1902 წ.

1. ქართველთა რიცხვი ასის წლის წინათ. „ივერია“, 1902, № 254, გვ. 3. (Homo Novous-ის ფსევდონიმით).

1903 წ.

2. ისტორიულ გადმოცემათა შეკრება. „ივერია“, 1903, № 11, გვ. 3—4. (ს. დავითიანის ფსევდონიმით).
3. იმერეთის დედოფალი მარიამ (მოთხრობა კ. ა. ბოროზდინისა), თარგმანი და შენიშვნები. „ივერია“, 1903, № 189, გვ. 2; № 190, გვ. 2. (ს. დავითიანის ფსევდონიმით).

1911 წ.

4. მოაღწია თუ არა ჩვენამდის შავთელის აბდულ-მესიამ. „სახალხო გაზეთი“, 1911, № 301, გვ. 3.

1912 წ.

5. Черты феодального строя и крестьянские повинности в Грузии в конце средних веков (Пробная лекция, прочитанная на Тифлисских высших женских курсах 23 марта 1911 г. для занятия кафедры по истории Грузии). Тифлис, 1912, 15 стр.
6. მცხეთის საკათალიკოსო მამულების გუჯარი, 1447—1448 წ. გიორგი IX-ს მიერ ბოძებული. 1912, 8 გვ.
7. ქრონიკა იკორთის № 6 ჟამნ-გულანისა. ტფილისი, 8 გვ.
8. სჭულმდებელთა ბექას და აბდულას ვინაობა. ტფილისი, 1912, 7 გვ.

* შეადგინა ლია სარგისის ასულმა კაკაბაძემ.

ნაშრომების სახელწოდებებში დაცულია ავტორისეული სტილი.

9. წმიდა ნინო და მისი მნიშვნელობა საქართველოს ისტორიაში. ლექცია, წაკითხული ტფილისში 14 იანვარს 1912 წელს. ტფილისი, 1912, 14 გვ.

10. ვინაობა მესხური დავითნის ქრონიკის ავტორისა. ტფილისი, 1912, 7 გვ.

11. О древне-грузинских летописцах XI-го столетия. Тифлис, 1912, 36 стр.

12. შიომღვიმის სამი სიგელი. თბილისი, 1912, 12 გვ.

13. თამარ მეფის სიგელი ბოძებული შიომღვიმის მონასტრისადმი 1201—1202 წ. „თემი“, 1912, № 96, გვ. 2.

14. სჯულმდებელი ბაგრატ კურაპალატი. ტფილისი, 1912, 14 გვ.

15. გენეალოგია ბაგრატ VI აფხაზთა და ქართველთა მეფისა. ტფილისი, 1912, 8 გვ.

16. ანდერძი დავით აღმაშენებლისა, შიომღვიმისათვის დაწერილი. ტფილისი, 1912, 16 გვ.

17. ვახტანგ, უცნობი მე-XV საუკუნის აფხაზ-იმერეთის მეფეთაგანი და მისი შემკვიდრე მეფე გიორგი. ტფილისი, 1912, 22 გვ.

18. თამარ მეფე და მისი მნიშვნელობა საქართველოს ისტორიაში. ლექცია, წაკითხული ტფილისში 5 თებერვალს 1912 წ. ტფილისი, 1912, 15 გვ. იგივე, იხ. გაზ. „თემი“, 1912, № 3 (76), დამატება, გვ. 1—4.

19. სიგელი მსახურთუხუცესის გრიგოლ სურამელისა, 1250 წელს შიომღვიმისათვის დაწერილი. ტფილისი, 1912, 8 გვ.

20. კონსტანტინე VI, უცნობი აფხაზთა მეფე. ტფილისი, 1912, 8 გვ.

1913 წ.

21. გენეალოგია დიდის ალექსანდრე მეფისა, ტფილისი. 1913, 30 გვ.

22. ვინ იყო და როდის ცხოვრობდა სარგის თმოგველი? თბილისი, 1913, 12 გვ.

23. ბაგრატ მეფე, მე-XV საუკ. რაჭა-არგვეთის მფლობელი. ტფილისი, 1913, 8 გვ.

24. დავით აღმაშენებლის მემკვიდრის ვინაობა. ტფილისი, 1913, 7 გვ.

25. საცაიშლოს გამოსავლის დავთარი. ტფილისი, 1913, 46 გვ.

26. სამართალი კათალიკოზისა და მისი შედგენის დრო. ტფილისი, 1913, 10 გვ.

27. მცნება სარჯულო. ტექსტი. ტფილისი, 1913, 16 გვ.

28. ქებანი დავით მეფისა დავით შწირის მიერ. ტფილისი, 1913, 30, I—VI გვ.
29. ხონის საყდრის დავთარი 1600 წლის ახლოს ღროისა. ტფილისი, 1913, 20 გვ.
30. დიდის ალექსანდრე მეფის გამეფების თარიღი. ტფილისი, 1913, 7 გვ.
31. სიგელი ქართლის მეფე კოსტანტინესი 1488 წლ. ტფილისი, 1913, 8 გვ.
32. თავგადასავალი იესე ოსეს შვილისა. ტფილისი, 1913, 140 გვ.
33. ვეფხისტყაოსნანი (ს. კაკაბაძის რედაქტორობით). ტფილისი, 1913, 3—68, 1—251 გვ.
34. საეკლესიო რეფორმებისათვის სოლომონ პირველის დროს. ტფილისი, 1913, 12 გვ.
35. ძეგლის დადება გიორგი ბრწყინვალის მიერ. ტფილისი, 1913, 16 გვ.
36. ბაგრატი, უცნობი მე-XIV საუკუნის რაქა-არგვეთის მფლობელი. ტფილისი, 1913, 8 გვ.
37. მე-XIII საუკ. პირველ ნახევრის საქართველოს კათალიკოზები. ტფილისი, 1913, 8 გვ.
38. მეფის კურთხევის წესი, მე-XIII საუკ. დასაწყისის შედგენილი. ტფილისი, 1913, 8 გვ.
39. თმოგველთა გვარის ისტორიისათვის. ტფილისი, 1913, 12 გვ.
40. ქება თამარ მეფისა. ჩახრუხაული. ტფილისი, 1913, 31, I—II, I—III გვ.
41. უცნობი აფხაზ-იმერეთის მეფე თამარ II. ტფილისი, 1913, 8, 1—7 გვ.
42. ისტორიული საბუთები (I), ტფილისი, 1913, 46 გვ.
43. ისტორიული საბუთები (II), ტფილისი, 1913, 60 გვ.
44. ისტორიული საბუთები (III), ტფილისი, 1913, 92 გვ.
45. ისტორიული საბუთები (IV), ტფილისი, 1913, 72 გვ.
46. ისტორიული საბუთები (V), ტფილისი, 1913, 116 გვ.
47. მეფის კურთხევის წესი და განგება XIII ს-ნეში. საქ. საისტორიო და საეთნოგრაფიო საზოგადოებაში წაკითხული მოხსენების შინაარსი. „ძველი საქართველო“ (III). ტფ., 1913—1914, გვ. 19.
48. „კრიტიკა მე-14—15 საუკუნის იმერეთის მეფეთა აწ მიღებულ გენეალოგიისა“. მოხსენების შინაარსი. „ძველი საქართველო“, (III), ტფ., 1913—1914, გვ. 21—22.
49. როდის გარდაიცვალა თამარ მეფე. მოხსენების შინაარსი. „ძველი საქართველო“ (III), ტფ., 1913—1914, გვ. 49.

50. თამარ მეფის შინაურ პოლიტიკის გამო. მოხსენების შინაარსი. „ძველი საქართველო“ (III), ტფ., 1913—1914, გვ. 73—74.

1914 წ.

51. დაღისტნიდან ლეკების გამოსვლა და სხვა ამბები. ალ. ვახტ.-ძე ჯამბ.-ორბელიანისა. გამოცემული სარგის კაკაბაძის მიერ. ტფილისი, 1914, 23 გვ.

52. გუდგვანიანთ გვარი მე-XVIII საუკუნეში. წერილი იონა მიტროპოლიტისა. გამოცემული წერა-კითხვის საზოგადოების № 1543 ხელნაწერის მიხედვით სარგის კაკაბაძის მიერ. ტფილისი, 1914, 8 გვ.

53. შოგონება ალექსანდრე ორბელიანისა თავის მამის ვახტანგ ორბელიანის შესახებ. სარგის კაკაბაძის გამოცემა. ტფილისი, 1914, 32 გვ.

54. საცაგერლოს გამოსავლის დავთარი. თბილისი, 1914, 18 გვ.

55. წერილები და მასალები საქართველოს ისტორიისათვის (I). თბილისი, 1914, 140 გვ. შინაარსი: 1) მეფის იმამყულიხანის 1708 წლის ნინოწმინდის სიგელი, გვ. 1—10; 2) საქართველოს მეფის ირაკლის ძე ლევან (ალ. ჯამბ. ორბელიანისა), გვ. 11—20; 3) მცხოვრებთა რიცხვი საქართველოში მე-XIII საუკუნის ნახევარს, გვ. 21—31; 4) მეფის ირაკლის მეორის დროის ცოცოტა ანბები, ანუ ზოგიერთი მაშინდელი პირნი (ალ. ჯამბ. ორბელიანისა), გვ. 32—53; 5) ანდერძი გენათელის მეფის ძის იოსებისა, 1766 წელს დაწერილი, გვ. 54—57; 6) თორელთა გვარეულობის შესახებ, გვ. 58—65; 7) გივი ამილახვარის გაქცევა ქ. ტფილისიდან (ალ. ჯამბ. ორბელიანისა), გვ. 66—70; 8) თამარ მეფის დროინდელი ერთ მონასტრის ტიპიკონის ნაწყვეტი, გვ. 71—75; 9) ფავლენისშვილების გვარის ისტორიისათვის, გვ. 76—79; 10) იმერეთის მეფის დიდ სოლომონ I-ის მატთანე, შედგენილი ნიკოლოზ დადიანის ძის მიერ, გვ. 80—89; 11) სიგელი იმერთა მეფის სოლომონ II-ისა 1805 წლისა ზურაბ და ქაიხოსრო წერეთლებისადმი, გვ. 90—94; 12) დიდის სოლომონ I-ის გამეფების თარიღი, გვ. 95—98; 13) დოკუმენტი იმერთა მეფის სოლომონ II-ის სიკვდილის შესახებ, გვ. 99—102; 14) მეფე ირაკლის მეორის მეუღლე დარია ანუ დარეჯან (ალ. ჯამბ. ორბელიანისა), გვ. 103—125; 15) სვანები მე-XV საუკუნეში, გვ. 126—132; 16) ერეკლე მეფის სამი წერილი თეკლა ბატონიშვილისადმი, გვ. 133—136; 17) დავით უცნობი მე-XIV საუკუნის მეფე, გვ. 137—140.

56. ჩვენი წარსულიდან. ერეკლე მეფის სამი წერილი. თეკლა ბატონიშვილისადმი. „თემი“, 1914, № 185, გვ. 3.

57. წერილი შტუდიები საქართველოს ისტორიის საკითხების შესახებ. ტფილისი, 1914, 31 გვ. შინაარსი: 1) აფხაზეთის კათალიკოსი

დანიელ, გვ. 3—6; 2) აფხაზეთის სამეფოს მანდატურთუხუცესნი მე-XIV საუკუნეში, გვ. 7—11; 3) მეფე გიორგი ანდრონიკეს შვილი ალასტანელი, გვ. 12—23; 4) აფხაზ-იმერეთის კათალიკოსნი სოლომონ I დიდის დროს, გვ. 24—31.

58. ვ ა ხ ტ ა ნ გ ბ ა ტ ო ნ ი შ ვ ი ლ ი. ისტორიები აღწერა ღირსთა ხსომისა შემთხვეულებათა საქართველოსა შა აღწერითა ზნეობათა და ჩვეულებათა მსახლობელთათა მის ქვეყნისა, თბულისი საქართველოს მეფის ირაკლის ძის ვახტანგის მიერ. გამოცემული სარგის კაკაბაძის მიერ. ტფილისი, 1914, 36 გვ.

59. აფხაზეთის საკათალიკოზო გლეხების დიდი დავთარი. ტფილისი, 1914, 69 გვ.

60. Год смерти грузинской царицы Тамары Великой. Известия Тифлиссских высших женских курсов. Кн. I, вып. 1-й. 1914, გვ. 163—168.

61. ი. აბულაძის პასუხად. „თემი“, 1914, № 185, გვ. 3—4.

1915 წ.

62. ქართული ეთნარქების წარმოშობის დრო. „თემი“, 1915, № 214, გვ. 2—3.

63. გიორგი სააკაძე (მოკლე მონოგრაფია), თბილისი, 1915, 15 გვ.

64. რეცენზია: „ძვირფასი განძი“. ივ. ჯავახიშვილი. ქართველი ერის ისტორია, წიგნი II. „თემი“. 1915, № 201. გვ. 2.

1916 წ.

65. Грузинская царица Тамара Великая. «Кавказское Слово», 1916, № 99.

1919 წ.

66. საქართველო ერეკლე II-ს დროს (ისტორიული მონოგრაფია). „შვიდი მნათობი“, 1919, № 2, გვ. 133—193.

1920 წ.

67. კვლევა-ძიებანი საქართველოს ისტორიის საკითხების შესახებ. თბილისი, 1920, 78 გვ. შინაარსი: 1) მე-XV საუკუნის პირველ ნახევრის აფხაზ-იმერეთის მეფეთა გენეალოგიურ საკითხთაგან. გვ. 1—6; 2) მე-XIV—XVI საუკუნის მესხეთის თავადების სია. გვ. 7—11;

3) იმერული ძველი გარიგების წიგნის ქრონიკის შესახებ, გვ. 12—21; 4) მე-XV საუკ. დასაწყისის ერთ დავით მეფის შესახებ, გვ. 22—26; 5) მოსახლეობის რიცხვი საქართველოში მე-XV—XVIII საუკ. სიგრძეზედ, გვ. 27—56; 6) მე-XVI საუკუნის უცნობი აფხაზეთის კათალიკოზი იოსებ მაჭუტაძე, გვ. 57—61; 7) მე-XIII—XIV საუკუნის თმოგველების გენეალოგიისათვის, გვ. 62—67; 8) აფხაზ-იმერეთის სამეფოს წესწყობილებისათვის მე-XV—XVI საუკუნეში, გვ. 68—78.

68. საქართველოს მოკლე ისტორია. ახალი საუკუნეების ეპოქა. ტფილისი, 1920, 228 გვ.

1921 წ.

69. შემოკლებული ისტორია საქართველოსი. ახალი საუკუნეების ეპოქა (უმალეს დაწყებით სასწავლებლების და საშუალო სასწავლებლების მეოთხე კლასის კურსი). ტფილისი, 1921, 95 გვ.

70. შემოკლებული ისტორია საქართველოსი. ძველი ისტორია. (უმალეს დაწყებით და საშუალო სასწავლებლების მეორე კლასის კურსი). ტფილისი, 1921, 32 გვ.

71. დასავლეთ საქართველოს საეკლესიო საბუთები. გამოცემული სარგის კაკაბაძის მიერ (I), 164 გვ., (II), 180 გვ. ტფილისი, 1921.

72. Абхазский вопрос. «Социалист-федералист», 1921, № 7, გვ. 2—3; № 8, გვ. 2—3.

1922 წ.

73. საქართველოს ისტორია, ახალი საუკუნეების ეპოქა (1500—1810 წწ.). ტფილისი, 1922. 280 გვ.

1924 წ.

74. საქართველოს ეკონომიურ ვითარების შესახებ მე-18 საუკუნეში (საზოგადო მიმოხილვა). „მნათობი“, 1924, № 2, გვ. 214—242; № 3, გვ. 266—286.

75. ქართულ სახელმწიფოებრიობის გენეზისის საკითხები. ს. მ. 1924 (I), გვ. 1—120.

76. ვეფხის-ტყაოსნის პრობლემის გარშემო. ს. მ. 1924 (I), გვ. 121—166.

77. ბარათაანთ გაყრის წიგნი 1536 წლისა. ს. მ. 1924 (I), გვ. 173—192.

78. მოგუთა. ს. მ. 1924 (I), გვ. 255.

79. ფხოელი-მოსოხი. ს. მ. 1924 (I), გვ. 255—256.

80. ეტიმოლოგია სიტყვისა სპილენძი. ს. მ. 1924 (I), გვ. 256—258.

81. გაგე-სქუა. ს. მ. 1924 (I), გვ. 258—259.

82. აზნაური-ჟინოსქუა. ს. მ. 1924 (I), გვ. 259.

83. იბერიის მოსახლეობის რიცხვი. ს. მ. 1924 (I), გვ. 259—266.

84. საარქივო საქმის შესახებ საქართველოში. ს. მ. 1924 (I), გვ. 267—272.

85. მოხსენება ს. კაკაბაძისა განათლების სახალხო კომისარის სახელზე წარდგენილი, ჩრდილ. კავკასიიდან არქივებისა და სამუზეუმო კოლექციების რეევაკუაციის შესახებ 1923 წ. ს. მ. 1924 (I), გვ. 272—281.

86. რეცენზია: კორ. კეკელიძე — ლეონტი მროველის ლიტერატურული წყაროები. ტფ., უნივ. მოამბე, III. 1—32; ვახტანგ გორგასალის ისტორიკოსი, ჩვენი მეცნიერება. № 4—5, 17—47. ს. მ. 1924 (I), გვ. 282—284.

87. რეცენზია: გიორგი ჩუბინაშვილი. — საქართველოს საერო ხუროთმოძღვრების რამდენიმე ნიმუში. ტფ. უნივ. მოამბე, III. გვ. 107—126. ს. მ. 1924 (I), გვ. 284—285.

88. რეცენზია: ივ. ჯავახიშვილი. ახლად აღმოჩენილი ქართლის ცხოვრება და თამარ მეფის მეორე, აქამდე უცნობი ისტორიკოსის თხზულება. ტფ. უნივ. მოამბე, III, 186—216. ს. მ. 1924 (I), გვ. 285—291.

89. რეცენზია: აკ. შანიძე. ჰაემეტი ტექსტები და მათი მნიშვნელობა ქართული ენის ისტორიისათვის. ტფ., უნივ. მოამბე, III, გვ. 354—388. ს. მ. 1924 (I), გვ. 291—292.

90. რეცენზია: პროფ. აკ. შანიძე. Miscellanea, ჩვენი მეცნიერება, № 8, გვ. 47—52. ს. მ. 1924 (I), გვ. 292—293.

91. რეცენზია: საქართველოს ისტორიული რუკა, შედგენილი ტოპოგრაფ ე. ბარამიძის მიერ, პროფ. ივ. ჯავახიშვილის რედაქციით. შინ. სახ. კ-ტის გამოცემა 1923 წ., ს. მ. 1924 (I), გვ. 293—297.

92. სასისხლო სიგელების შესახებ (ახლად მოპოებულ სასისხლო სიგელებთან დაკავშირებით). ს. მ. 1924 (II), გვ. 1—107.

93. ვეფხისტყაოსნის 1600 წლის ახლოდროინდელი მხატვრული ხელნაწერი. ს. მ. 1924 (II), გვ. 152—158.

94. მასალები მსაჯულის იესე ოსეს ძის შესახებ. ს. მ. 1924 (II), გვ. 173—198.

95. ეგრედ წოდებული ბაგრატ კურაპალატის სამართლის შესახებ. ს. მ. 1924 (II), გვ. 241—247.

96. განჩინება მთის გიორგის ყმათა სისხლის შესახებ. ს. მ. 1924 (II), გვ. 247—254.

97. გუფაეას გვარის სასისხლო სიგელი. ს. მ. 1924 (II), გვ. 254—256.

98. სიტყვა რკინა ფულის მნიშვნელობით. ს. მ. 1924 (II), გვ. 256—257.

99. რეცენზია: ივ. ჯავახიშვილი. ს. კაკაბაძის შენიშვნა საისტორიო რუკაზე (საისტ. მე- I, 293—297), ჩვ. მეც.-ბა, № 11—12 (აპრ. და მაისი), 1924 წ. ს. მ. 1924 (II), გვ. 265—268.

100. რეცენზია: ივ. ჯავახიშვილი — ქართველი ერის ისტორია. მეოთხე წიგნი, I ნაწილი (მე-15 საუკუნე), ტფილისი, 1924 წ. გვ. 1—230. ს. მ. 1924 (II), გვ. 268—277.

101. რეცენზია: პროფ. ივ. ჯავახიშვილი. ქართული საფას-საზომების მცოდნეობა ანუ ნუმისმატიკა. ჩვენი შეცნობები № 1—2, 1924 წ. ს. მ. 1924 (II), გვ. 277—294.

102. საისტორიო ძიებანი. ტფილისი, 1924. 191 გვ. შინაარსი: 1. სახარების ქართულ თარგმანთა შესახებ მე-5—6 საუკუნეში ხანმეტ ტექსტებთან დაკავშირებით. გვ. 1—37; 2. როდის არის დაწერილი ტრაქტატი — განყოფისათვის ქართლისა და სომხეთისა. გვ. 38—55; 3. მოქცევაჲ ქართლისაჲ. გვ. 56—92; 4. ძველი ქართული მათიანეები. გვ. 93—193.

1925 წ.

103. საფასის ისტორიისთვის საქართველოში. ს. მ. 1925 (I), გვ. 1—35.

104. თეიმურაზ ბატონიშვილის წერილი ქართული საფასის შესახებ. ს. მ. 1925 (I), გვ. 31—35.

105. ფულის გაძვირების და გაიაფების საკითხისათვის საქართველოში მე-13—17 საუკ. ს. მ. 1925 (I), გვ. 36—50.

106. ქართული მეტროლოგია. ს. მ. 1925 (I), გვ. 51—85.

107. იმერეთის ციხისათვა შესახებ მე-17 საუკუნეში. ს. მ. 1925 (I), გვ. 86—95.

108. ცნობები ილორის ყმათა შესახებ ხონს და კუხს. ს. მ. 1925 (I), გვ. 161—175.

109. მასალები იმერეთის სახელმწიფოებრივ მდგომარეობის შესახებ მე-17 საუკუნეში. ს. მ. 1925 (I), გვ. 182—218.

110. ქალაქ ტფილისის მოსახლეობის აღწერის ნუსხა 1780—1781 წლ. ახლო დროისა. ს. მ. 1925 (I), გვ. 225—232.

111. გარს. ქავჭავაძის მოხსენება ერეკლე მეფისადმი 1795 წ. 16 სექტ. ს. მ. 1925 (I), გვ. 233—237.

112. თულასძეთა სიგელი, დავითი ნარინის მიერ მოცემული. ს. მ. 1925 (I), გვ. 237—239.

113. ზარზმის მხატვრობის ისტორიულ პირების ვინაობის შესახებ. ს. მ. 1925 (I), გვ. 239—242.

114. მე-15 საუკუნის ვახტანგ გორგასალის ვინაობის გასარკვევად. ს. მ. 1925 (I), გვ. 243.

115. ქუთაისის საყდრის დავთრის უძველესი ნაწილი. ს. მ. 1925 (I), გვ. 244—247.

116. საბუთი შერგელაიასთვის ქიაჩის ხატის კლიტის გადაცემას. შესახებ. ს. მ. 1925 (I), გვ. 247—249.

117. 1840 წლის საბუთი ბატონ-ყმობის დასახასიათებლად სამეგრელოში. ს. მ. 1925 (I), გვ. 249—250.

118. გადმოცემა იმერეთის სამეფოს არსებობის უკანასკნელ დროის შესახებ. ს. მ. 1925 (I), გვ. 250—251.

119. საბუთი შერმაზან აფხაზის მოკვლის შესახებ 1782 წ. ს. მ. 1925 (I), გვ. 251—255.

120. საბუთი ზემო-ქართლის სასარდლოს შესახებ. ს. მ. 1925 (I), გვ. 255—260.

121. რეცენზია: ივ. ჯავახიშვილი. ქართული საზომების მცოდნეობა ანუ მეტროლოგია. ჩვენი შენიშვნები № 2, 1924 წ. № 3—4, 1925 წ. ს. მ. 1925 (I), გვ. 284—293.

122. რეცენზია: პრ. კ. კეკელიძე. ქართული ლიტერატურის ისტორია, II ტომი, საერო მწერლობა მე-11—18 საუკ. ტფ., 1924 წ. (გამოვიდა 1925 წ. დასაწყ.). ს. მ. 1925 (I), გვ. 293—312.

123. Рецензия: Тексты и разыскания по кавказской филологии, том I, изд. Российской Академии Наук, Ленинград, 1925 г. ს. მ. 1925 (I), გვ. 312—315.

124. რეცენზია: აკად. ნ. მარრი. ქართველ ერის კულტურული შუბლი ენათმეცნიერების მიხედვით. „მნათობი“, 1925 წ. № 4, 5—6. ს. მ. 1925 (I), გვ. 315—316.

125. რეცენზია: „არილი“, ტფილ. უნივერს. რექტორის პროფ. ჯავახიშვილისადმი მისი სამეცნიერო მოღვაწეობის 25 წლის თავზე (1905—1925 წ.) მიძღვნილი კრებული. ს. მ. 1925 (I), გვ. 316—318.

126. საქართველოს უძველეს ტოპონიმიკიდან. მდინარე ჰიბერ — ლიხვი — გვერდისძირი. ს. მ. 1925 (II), გვ. 1—8.

127. ქალაქ ტფილისის აღწერა 1803 წლისა. ს. მ. 1925 (II), გვ. 27—104.

128. Акад. М. Броссе и его значение в грузинской историографии. С. მ. 1925 (II), გვ. 120—122.

129. არსენი ჭყონდიდელის ახლად მოპოებული სიგელი 1240 წლ. ახლოს დროისა. ს. მ. 1925 (II), გვ. 123—133.

130. ისტორიული საბუთები. ს. მ. 1925 (II), გვ. 134—141; 1. ცირ-ლილაძეთა სიგელი 1545 წლისა, გვ. 134—135; 2. მზითევის წიგნი დადიანის ქალის ქართლის დედოფლის მარიამის 1634 წ. გვ. 136—138; 3. წულუკიძეთა სიგელი 1772 წლისა, გვ. 138—141.

131. აფხაზეთის საკათალიკოზო დიდი იადგარი. ს. მ. 1925 (II), გვ. 177—197.

132. ფარსადან გიორგიჯანიძის ისტორია. ტექსტის პუბლიკაცია. ს. მ. 1925 (II), გვ. 198—319.

133. საამილახეროს დავთარი მე-17 ს-ნის მეორე ნახევრისა. პუბლიკაცია. ტფილისი, 1925, 28 გვ.

134. Грамота царицы Тамары Великой на имя Гелат от 1193 г. ИКИАИ, т. III, 1925, გვ. 111—120.

135. მოხსენება ს. ს. ს. რ. სახალხო კომისარს (15 ივნისი, 1925 წ.) სიძველეთა და ხელოვნების ძეგლთა განყოფილების მოქმედების შესახებ. ბიულეტენი სსსრ განათლების სახალხო კომისარიატის სიძველეთა, ხელოვნების და ბუნების ძეგლთა დაცვის განყოფილებისა. № 1, გვ. 5—8.

136. ისტორიულ ძეგლების დაცვისთვის. ბიულეტენი ს. ს. ს. რ. განათლების სახალხო კომისარიატის სიძველეთა, ხელოვნებისა და ბუნების ძეგლთა დაცვის განყოფილებისა. № 2, გვ. 3—4.

137. სამეცნიერო აკადემია და ქართულოლოგია, „კომუნისტი“, 1925, № 205 (1360), გვ. 3.

1926 წ.

138. Грамота груз. царя Георгия III по поводу восстания князей Орбел-и в 1177 г. ИКИАИ, т. IV, გვ. 123—125.

139. К вопросу о ктиторах Мг'виме в Имер[ет]ии. ИКИАИ, т. IV, გვ. 126—127.

140. ფარსადან გიორგიჯანიძის ისტორია. ამონაბეჭდი ს. მ.-დან, 1925 (II), ტფილისი, 1926, გვ. 112. (იხ. № 132).

1927 წ.

141. Из социально-экономических вопросов средневековой Грузии. ИКИАИ, т. V, Тифлис, 1927, გვ. 101—127.

142. К датировке постройки монастыря Креста против Мцхета. ИКИАИ, т. V, Тифлис, 1927, გვ. 61—70.

143. ვეფხის ტყაოსანი. სარგის კაკაბაძის რედაქტორობით. მეორე გამოცემა. ტფილისი, 1927, V—CXLVI, 1—214 გვ.

144. ვეფხის ტყაოსანი. მე-27 გამოცემა სარგის კაკაბაძის რედაქტორობით. ტფილისი, 1927, I—IV, 1—215 გვ.

145. ვეფხის-ტყაოსნის საკითხის გარშემო. „მნათობი“, 1927, № 11—12, გვ. 239—263.

1928 წ.

146. მასალები დასავლეთ საქართველოს სოციალურ და ეკონომიურ ისტორიისათვის. ს. კ. 1928 (I), 94 გვ. შინაარსი: I. სოციალური დანაწილება ახალს საუკუნეებში, გვ. 1—8; II. საქუთათლო ყმები XVI საუკუნეში. გვ. 9—20; III. ხონი და ხონელის ყმები XVI—XIX ს-ნეში. გვ. 20—32; IV. საცაიშლო ყმები 1622 წ., გვ. 32—36; V. საცაგერლოს ყმები XVI—XVII ს-ნის მიჯნაზე. გვ. 36—38; VI. მანთხო-ვის გლეხები XVII—XVIII ს-ნეში და XIX ს. დასაწყ. გვ. 38—42; VII. ჭრუჭის მონასტრის ყმები 1809 წ. გვ. 42—56; VIII. საქუთათლო და საკათალიკოზო ყმები ქუთაისის ოლქში 1819 წელს. გვ. 54—94.

147. როდის არის აშენებული სვეტიცხოვლის ტაძარი. ს. კ. 1928 (I), გვ. 95—107.

148. ოლთისის მთავარი კოპასძე 1502 წ. ს. კ. 1928 (I), გვ. 110—111.

149. კასრი და მენახევერე იმერეთს XVI ს-ნეში. ს. კ. 1928 (I), გვ. 111—112.

150. ქართლის მეფის დავითის საბუთი საკათალიკოზო ყმების ბეგრისაგან თავისუფლების შესახებ. ს. კ. 1928 (I), გვ. 112—113.

151. 1689 წლის საბუთი ქართლის არსებულ საბატონო გარდასახადების შესახებ. ს. კ. 1928 (I), გვ. 113—114.

152. ქუთათურ ვაჭრების საბუთები 1807—1810 წლების. ს. კ. 1928 (I), გვ. 114—117.

153. რეცენზია: *Caucasia*, herausgegeben von A. Dirr, Fasc. 2. Leipzig, 1925; Fasc. 3, Leipzig, 1926. ს. კ. 1928 (I), გვ. 118—119.

154. რეცენზია: სპარსულ-ქართული ცდანი, წიგნი I. გ. მ ა რ რ ი. ულულ-ბეგის ზოჯის ვახტანგისეული თარგმანი სპარსულ-ქართული ლექსიკონით. კ. დ ო ნ დ უ ა. ჰიდაათ ილ-ნუჯუმი და საიმისო სპარსულ-ქართული ლექსიკონი. საქართველოს ს. ს. რ. სახ. განათლ. კომისიარიატის გამოცემა, ლენინგრადი, 1926 წ., გვ. 1—91. ს. კ. 1928 (I), გვ. 119—120.

155. Рецензия: Известия Абхазского научного общества, вып. IV, Сухум. 1926 г., стр. 2—134. ს. კ. 1928 (I), გვ. 120—121.

156. Рецензия: კორ. კეკელიძე, საკითხი სირიელ მოღვაწეთა ქართლში მოსვლის შესახებ. ტფილ. უნივერს. მოამბე, VI, ტფ., 1926 წ. გვ. 82—107. (Корн. Кекелидзе. К вопросу о прибытии сирийских деятелей в Грузию, Bulletin de l'Université de Tiflis. t. VI, Tiflis, 1926, p. 82—107. ს. კ. 1928 (I), გვ. 121—128.

157. რეცენზია: მიმომხილველი, საქართველოს საისტორიო და საეთნოგრაფიო საზოგადოების ორგანო, წიგნი I, ტფ., 1926 წ. გვ. 1—362. ს. კ. 1928 (I), გვ. 128—129.

158. რეცენზია: პროფ. კორნ. კეკელიძე, ქართველთა მოქცევის მთავარი ისტორიულ-ქრონოლოგიური საკითხები (მიმომხილველი, I, 1926 წ. გვ. 1—53). ს. კ. 1928 (I), გვ. 129—136.

159. რეცენზია: ივ. ჯავახიშვილი. ქართული დამწერლობათამცოდნეობა ანუ პალეოგრაფია. გამომცემლობა „ქართული წიგნი“, ტფ., 1926 წ. გვ. I—IV, 1—240. ს. კ. 1928 (I), გვ. 136—148.

160. ასურელ მამათა ცხოვრებათა არქეტიპები. ს. კ. (I)-ის დამატება. გამოსცა ს. კაკაბაძემ. ტფილისი, 1928, 46 გვ.

161. ძიებანი ქართველთა IV—VII საუკუნის ისტორიის შესახებ. ს. კ. 1928 (II), გვ. 1—59. შინაარსი: I. ქრისტიანობის ქართლში დამყარების თარიღი, გვ. 1—9; II. ქართლის მეფეები V—VI საუკუნეში ვიდრე მეფობის დასასრულამდის, გვ. 9—22; III. ეგრისის და ქართლის დამოკიდებულება, გვ. 22—29; IV. მოქცევა ქართლისაჲს ქრონიკის თხრობა VI—VII საუკუნის ამბების შესახებ, გვ. 29—33; V. ჯუანშერი VI—VII ს-ნის ამბების შესახებ და ქართლის გამგებლები ამავე ხანაში, გვ. 33—43; VI ქართლ-სომხეთის ეკლესიური განყოფის თარიღი, გვ. 43—48; VII. „მოქც. ქართ.“-ს ქრონიკის მიმატება დიდ ერისთავების და კათალიკოზების სახელებით, გვ. 48—52; VIII. ქართლის წყობილების საკითხები, გვ. 52—59.

162. К истории названия гор. Тифлиса. ს. კ. 1928 (II), გვ. 60—67.

163. Приложения I и II. Резюме к „საისტორიო ძიებანი“. ტფილისი, 1924 II „ძიებანი ქართველთა IV—VII ს-ნის ისტორიიდან“. ს. კ. 1928 (II), გვ. 68—70.

164. Грамота Арсения чкондидского архиепископа ок. 1240 года. ს. კ. 1928 (II), გვ. 71—80.

165. დამატებითი მასალები მსაჯულის იესე ოსესძის შესახებ. ს. კ. 1928 (II), გვ. 81—87.

166. 1814 წლის ორი საბუთი — შემოქმედის მონასტრისათვის გლეხების შეწირულობის შესახებ. ს. კ. 1928 (II), გვ. 87—93.

167. 1853 წლის საბუთი გლეხის ურჩობის შესახებ სამეგრელოში. ს. კ. 1928 (II), გვ. 93—94.

168. რეცენზია: ივ. ჯავახიშვილი, ქართული სიგელთ-მცოდნეობა ანუ დიპლომატიკა, ტფ. 1926 წ. ს. კ. 1928 (II), გვ. 95—97.

169. Рецензия: პროფ. გ. ჩუბინაშვილი, რამდენიმე თავი ქართული ხელოვნების ისტორიიდან, ტფ., 1927 წ. (проф. Г. Чубинашвили, Несколько глав из истории грузинского искусства, Тифл., 1926 г.), ს. კ. 1928 (II), გვ. 98—103.

170. Рецензия: Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа, выпуск 45-ый, Махачкала, 1926 г. ს. კ. 1928 (II), გვ. 103—105.

171. რეცენზია: საქართველოს არქივი, წიგნი I, ტფ., 1926 წ. წიგნი II, ტფ., 1927 წ., წიგნი III, ტფ., 1927 წ., ცენტრარქივის გამოცემა. ს. კ. 1928 (II), გვ. 105—110.

172. რეცენზია: ლაშა გიორგის დროინდელი მემკითხველზე, გამოსცა ივ. ჯავახიშვილმა, ტფ. უნივერსიტეტის გამოცემა, ტფ., 1927 წ. ს. კ. 1928 (II), გვ. 110—111.

173. ქალ. არმაზი — ქალ. მცხეთა. ს. კ. 1938 (III), გვ. 1—9.

174. მასალები დასავლეთ საქართველოს სოციალურ და ეკონომიურ ისტორიისათვის. ს. კ. 1928 (III), გვ. 10—75. შინაარსი: IX. გურიის ერთი საბეგრო დავთრის ნაწყვეტი 1400 წლის ახლო დროისა. გვ. 10—14; X. გურიის საკათალიკოზო გლეხები XVI ს-ნის პირველ ნახევარში და 1622 წ. გვ. 14—18; XI. გელათის წმ. გიორგის მონასტრის ყმები 1545 წ. გვ. 18—21; XII. საკათალიკოზო ყმები იმერეთში XVI ს. და 1622 წ. გვ. 21—25; XIII. ოდიშის საკათალიკოზო ყმები XVI—XVII ს-ნეში. გვ. 25—35; XIV. კაცხის მონასტრის ყმები XVI—XIX ს-ნეში. გვ. 35—75.

175. ევსტათი მცხეთელის ცხოვრება. ს. კ. 1928 (III), გვ. 76—94.

176. XIII საუკუნის საჩივრის წიგნი. ს. კ. 1928 (III), გვ. 95—99.

177. О племени цанар. ს. კ. 1928 (III), გვ. 100—113.

178. გეგუთის ეპიგრაფიული მასალები. ს. კ. 1928 (III), გვ. 114—115.

179. ორიანობა ქართლში XV ს-ნეში. ს. კ. 1928 (III), გვ. 115—117.

180. ალექსანდრე — სვიმონი, ქართლის მეფე XVI ს-ნეში. ს. კ. 1928 (III), გვ. 117—121.

181. ქუთაისის ციხის ოსმალების მეთაურთა ვინაობისთვის XVIII ს-ნეში. ს. კ. 1928 (III), გვ. 121—124.

182. რეცენზია: ტფილისის უნივერსიტეტის მოამბე, წიგნი VII, ტფილისი, 1927 წ. ს. კ. 1928 (III), გვ. 125—126.

183. რეცენზია: საქართველოს მუზეუმის მოამბე. ტომი III, ტფილისი, 1927. ს. კ. 1928 (III), გვ. 126.

184. რეცენზია: კონსტ. კიკინაძე, ვეფხის-ტყაოსნის ვახტანგისეული რედაქცია, არიფიონი, კრებული I, ტფ., (1928 წ.), გვ. 255—292. ს. კ. 1928 (III), გვ. 126—127.

185. რეცენზია: ივ. ჯავახიშვილი, ქართული სამართლის ისტორია, წიგნი პირველი, ტფ. უნივერს. გამოცემა, ტფ., 1928 წ. ს. კ. 1928 (III), გვ. 128—131.

186. რეცენზია: სამართალი სომხური, ქართ. ვერსია, შესრულებული ვახტანგ VI-ის ბრძანებით, გამოსცა ლეონ მელიქსეთ-ბეგმა, ტფ. უნივერსიტეტის გამოცემა, ტფ. 1927 წ. XV, 253 გვ. ს. კ. 1928 (III), გვ. 131—132.

187. რეცენზია: Материалы по истории Азербайджана, вып. III, из соч. Баладзори «Книга завоевания стран», текст и перевод с арабского проф. П. К. Жузе: вып. IV, из соч. Я'куби, «История», текст и перевод с арабского его же, Баку, 1927 г. ს. კ. 1928 (III), გვ. 132.

188. რეცენზია: ტფილისის უნივერსიტეტის მოამბე, წ. VIII, ტფილისი, 1928. ს. კ. 1928 (III), გვ. 132—133.

189. რეცენზია: К. Берландіна, Памятка грузинского образотворного гаптування XVII віку — Східний світ (Восточный мир) № 2, 1928 г. (Всеукраїнська наукова асоціація сходознавства) стр. 205—221. ს. კ. 1928 (III), გვ. 133—134.

190. რეცენზია: შ. ჩხეტია, არქივები და საარქივო საქმე. ნაწილი პირველი, ტფ., 1928 წ. გვ. 1—271, ცენტრარქივის გამოცემა. ს. კ. 1928 (III), გვ. 134—136.

191. Рецензия: ივ. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, წიგნი პირველი. ტფ. 1928 წ. — Ив. Джавахишвили, история грузинского народа, книга первая, Тиф. 1928 г. стр. 375. ს. კ. 1928 (III), გვ. 136—143.

192. Значение восьмой буквы древне-грузинского алфавита (Резюме доклада). БКИАИ, 1928, № 1—3, გვ. 2—3.

193. Один документ для характеристики феодального быта в Грузии в XIII в. (Резюме доклада). БКИАИ, 1928, № 1—3, გვ. 3.

194. Поема «Витязь в барсовой шкуре» и вопрос о Руст'вел-и» (резюме доклада). БКИАИ, 1928, № 1—3, გვ. 3—4.

195. Доходная опись грузинск. каталикоса в части Тионет'-ской области и Эрцо X в. (резюме доклада). БКИАИ, 1928, № 1—3, გვ. 5.

196. Доходная опись Самт'авииской епархии X века (Резюме доклада). БКИАИ, 1928, № 1—3, გვ. 5.

197. По поводу книги П. Ингорквა «რუხაველიანა» (Резюме доклада). БКИАИ, 1928, № 1—3, გვ. 5.

198. О племенн ц'анар (Резюме доклада). БКИАИ, 1928, № 1—3, გვ. 5—6.

199. О времени постройки мцхетского собора Свети-Цховელი (Резюме доклада). БКИАИ, 1928, № 1—3, გვ. 6—7.

200. Город Армаз и древний Мцхет (Резюме доклада). БКИАИ, 1928, № 1—3, გვ. 7—8.

201. К датировке постройки монастыря Креста против Мцхета (Резюме доклада). БКИАИ, 1928, № 1—3, გვ. 8.

202. Из топонимических материалов восточного Черноморья (Резюме доклада). БКИАИ, 1928, № 1—3, გვ. 9.

203. О поездке в Кутаис и Гегут'и (Резюме доклада). БКИАИ, 1928, № 4, გვ. 6.

204. Ниноц'миндский памятник (Резюме доклада). БКИАИ, 1928, № 4, გვ. 6—7.

205. Достижения по грузинноведению к X-летию Октябрьской революции (Резюме доклада). БКИАИ, 1928, № 4, გვ. 7.

206. Поездка в Гурджаан-и и Веджин-и. (в Ках[ет]ии). (Резюме доклада). БКИАИ, 1928, № 4, გვ. 7—8.

207. Разыскания по истории Грузии IV—VII в. (Резюме доклада). БКИАИ, 1928, № 4, გვ. 8—10.

208. Тифлис по планам XVIII в. (Резюме доклада). БКИАИ, 1928, № 4, გვ. 10.

209. О двух кратковременных поездках в Зап. Грузию (Резюме доклада). БКИАИ, 1928, № 4, გვ. 10.

210. Материалы по социально-экономической истории Зап. Грузии. (Резюме доклада). БКИАИ, 1928, № 4, გვ. 10—11.

211. Денежная единица т'ет'р-и в зап. Грузии в XVI—XVII в. (Резюме доклада). БКИАИ, 1928, № 4, გვ. 12.

1929 წ.

212. ორი საშემოსავლო ნუსხა. I. თიანეთის ნაწილის და ერწოს საკათალიკოზო გამოსაღების ნუსხა X საუკუნისა. II. სამთავნელის სარგოს წიგნი X ს-ნის და სამთავნელის საკანონოსი XIV—XV ს-ნის მიჯნის ახლოს. ს. კ. 1929 (IV), გვ. 1—15.

213. მ-ს მნიშვნელობა ძველს ქართულში. ს. კ. 1929 (IV), გვ. 16—22.

214. ქართლის 1725—1740 წლის აღწერის ნაწყვეტი. ს. კ. 1929 (IV), გვ. 23—34.

215. კალმასობა დასავ. საქართველოს შესახებ. ს. კ. 1929 (IV), გვ. 35—66.

216. გიორგი სააკაძის ვინაობის შესახებ. ს. კ. 1929 (IV), გვ. 67—75.

217. იმერეთის საეკლესიო ყმათ-მფლობელობა 1820 და 1825 წ. აღწერათა მიხედვით. ს. კ. 1929 (IV), გვ. 76—101.

218. წინასწარი ცნობა დას. საქართველოს ზოგიერთ ეპიგრაფიულ მასალის შესახებ. ს. კ. 1929 (IV), გვ. 102—111.

219. კიდეც სვეტიცხოვლის აშენების დათარიღების შესახებ. ს. კ. 1929 (IV). გვ. 112—114.

220. პლ. ოსელიანის ცნობები ერეკლე II-ის ოჯახის ცალკე წევრთა შესახებ. ს. კ. 1929 (IV). გვ. 115—117.

221. ბარბარე ქობულაშვილის ცნობები ზოგიერთ ისტორიულ პირთა და სომხით-საბარათიანოს აოხრების შესახებ. ს. კ. 1929 (IV), გვ. 117—119.

222. რეცენზია: ალ. ბარამიძე, ვეფხის-ტყაოსნის „პლასტების“ დათარიღებისათვის, ცალკე ამონაბეჭდი. ტფ. უნივ. მოამბიდან, წ. IX, ტფ., 1928 წ. გვ. 121—131. ს. კ. 1929 (IV). გვ. 120—121.

223. Рецензия: Е. А. Пахомов, Вес и достоинство медной монеты Тифлиса XVII—XVIII вв., стр. 88—109 с двумя таблицами, отд. оттиск из т. III, «Востоковедения», Баку, 1928 г., ს. კ. 1929 (IV), გვ. 121—124.

224. რეცენზია: საარქივო საქმე. წ. I, ტფილ. 1929 წ. 215 გვ. ცენტრარქივის გამოცემა. ს. კ. 1929 (IV), გვ. 124—129.

225. ქართული წიგნის ბეჭდვის სამასი წლის იუბილეუმისათვის. „ქართული მწერლობა“, 1929, № 8—9, გვ. 122—140.

226. О происхождении Георгия Саакадзе (Резюме доклада). БКИАИ, 1929, № 5, გვ. 7—8.

227. О вновь найденной описи крестьян части Карталинии 1725—1740 г. (Резюме доклада). БКИАИ, 1929, № 5, გვ. 8.

228. О части произведения царевича Иоанна «Калмасоба», касающейся Западной Грузии (Резюме доклада). БКИАИ, 1929, № 5, გვ. 8.

1930 წ.

229. Материалы по социально-экономической истории Восточной Грузии. Крестьянский дым в XIII в. (Резюме доклада). БКИАИ, 1930, № 6, გვ. 6—7.

230. О трех грузинских кровных грамотах XV—XVI веков. (Резюме доклада). БКИАИ, 1930, № 6, зз. 7—8.

231. Из истории сословий в Грузии (Резюме доклада). БКИАИ, 1930, № 6, зз. 8—9.

232. Материалы по феодальному быту Грузии в XV в. (Резюме доклада). БКИАИ, 1930, № 6, зз. 9.

233. Крестьянский вопрос и крестьянские движения в восточной Грузии в XVIII веке. «История классовой борьбы в Закавказье». Сборник статей, книга первая, Тифлис, 1930, зз. 153—194.

234. Речь тов. Какабадзе по поводу дискуссии об азиатском способе производства в Закавказье. «Об азиатском способе производства». Стенографический отчет дискуссии по докладу т. Берина. Тифлис, 1930, зз. 91—98.

235. საქართველო: Грузинская Советская Социалистическая Республика (ССРГ). Исторический очерк, (Составлен И. Джавахишвили, Ф. Махарадзе, С. Какабадзе и С. Хундадзе под общей редакцией Ф. Махарадзе). Большая Советская Энциклопедия. I изд., т. XIX. М., 1930, зз. 558—598.

1931 წ.

236. Роль торгового капитала в жизни восточной Грузии в XVII—XVIII вв. (Резюме доклада). БКИАИ, 1931, № 8, зз. 7—8.

237. О передвижениях печенегов в VII—VIII вв. (Резюме). БКИАИ, 1931, № 8, зз. 8—9.

238. Экономическое состояние Грузии в связи с экономикой Передней Азии в IX—XIII вв. (Резюме). БКИАИ, 1931, № 8, зз. 9—10.

239. К истории крестьянского сословия в Грузии в XII и XIII вв. (Резюме). БКИАИ, 1931, № 8, зз. 10.

240. Черты феодального строя в Грузии и в ханствах Закавказья в новые века (Резюме), БКИАИ, 1931, № 8, зз. 10—11.

241. Тифлис в середине VII в. (Резюме), БКИАИ, 1931, № 8, зз. 11.

242. Социально-экономическое положение церковных крестьян Грузии по данным 1803 г. (Резюме), БКИАИ, 1931, № 8, зз. 11—12.

243. О мегрельских названиях в топонимике Имерии (Резюме). БКИАИ, 1931, № 8, გვ. 12.

244. Сванские названия в топонимике Имерии (Резюме). БКИАИ, 1931, № 8, გვ. 12.

245. О случаях появления лишнего «и» (ი) в двух грузинских документах XIII—XIV вв. и аналогичных явлениях в пархальском говоре грузинского языка (Резюме). БКИАИ, 1931, № 8, გვ. 12.

1930 წ.

246. ისტორიული ფრონტის შესახებ (ჩემი შეცდომები), „კომუნისტი“, 1936, № 107. (4566). გვ. 3.

1937 წ.

247. ურარტუს სახელმწიფოს შესახებ. „კომუნისტური განათლება“. 1937, № 92 (392), გვ. 2—3.

248. ქალაქები ძველ საქართველოში. „კომუნისტური განათლება“, 1937, № 93 (393), გვ. 3.

249. ქართული ანბანის წარმოშობის შესახებ. „კომუნისტური განათლება“, 1937, № 95 (395), გვ. 2.

250. მონების აჯანყება კოლხიდაში I ს-ნში. „კომუნისტური განათლება“, 1937, № 99 (399), გვ. 3.

251. შავთელი. აბდულ-მესიანი. ტექსტი. გამოკვლევით და ლექსიკონით. ს. კაკაბაძის გამოცემა. ტფილისი, 1937, 62 გვ.

252. თამარიანი ჩახრუხადისა. ს. კაკაბაძის გამოცემა. ტფილისი, 1937, გვ. 66.

1939 წ.

253. ამირან-დარეჯანიანი, მოსე ხონელისა. სარგის კაკაბაძის რედაქციით. თბილისი, 1939, გვ. V—XI, 1—184.

1940 წ.

254. კრწანისის ომი (145 წლისთავის გამო). „კომუნისტი“, 1940, № 220 (5921), გვ. 3.

255. ძველი ქუთაისი (ისტორიული ცნობა). „ინდუსტრიული ქუთაისი“, 1940, № 186 (2464), გვ. 3.

256. „ოქროს ჩარდახი“. „ინდუსტრიული ქუთაისი“, 1940, № 240 (2518). გვ. 2.

257. მწვანე-ყვავილა. „ინდუსტრიული ქუთაისი“, 1940, № 271 (2549), გვ. 3.

258. ერთი საკითხი საქართველოს ისტორიიდან (საკითხი, თუ სად არის დასაფლავებული თამარ მეფე). „ინდუსტრიული ქუთაისი“, 1940, № 286 (2564), გვ. 2.

259. იმერეთის დაპყრობა მეფის რუსეთის მიერ. 130 წლისთავის გამო. „ჩვენი თაობა“, 1940, № 11. გვ. 59—64.

260. ძველი თბილისის კარები. „ოქტომბრელი“, 1940, № 12, გვ. 12—14.

261. საფრანგეთის სავაჭრო კაპიტალი საქართველოს მიმართ მე-18 საუკუნეში. ქუთაისის ა. წულუკიძის სახელობის სახელმწიფო პედაგოგიური ინსტიტუტის შრომები, 1940, I, გვ. 109—122.

1941 წ.

262. ძველი ლიტერატურის ერთი მნიშვნელოვანი ძეგლის გარშემო (პართენ მდივნის წერილი მეფის ასულთან). „ლიტერატურული საქართველო“, 1941, № 1 (160), გვ. 2.

263. Краткий обзор истории Грузии (с древнейших времен до конца XIX века). Сухуми, 1941, 81 გვ.

264. რეცენზია: საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემია. აკად. ნ. მარის სახელობის ენის, ისტორიისა და მატერიალური კულტურის ინსტიტუტის მოამბე. ტომი 10. თბილისი, 1941 წ. გვ. 427. „მნათობი“, 1941, № 8, გვ. 156—158.

265. რეცენზია: სერგი მაკალათია — „სამეგრელოს ისტორია და ეთნოგრაფია“. საქართველოს მხარეთ-მცოდნეობის საზოგადოების გამოცემა, თბილისი, 1941 წ. 383 გვ. „მნათობი“, 1941, № 8, გვ. 160.

266. რეცენზია: გურჯისტანის ვილაიეთის დიდი დავთარი, წიგნი II, თურქული ტექსტის თარგმანი, შესრულებული სერგი ჯიქიას მიერ. საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის გამოცემა, თბილისი, 1941 წ., გვ. 503. „მნათობი“, 1941, № 9, გვ. 156—160.

267. რეცენზია: საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის მოამბე, თბ., 1941. „მნათობი“, 1941, № 12, გვ. 155—156.

1942 წ.

268. დავით აღმაშენებლის ორი დიდი ომი. ქუთაისის ა. წულუკიძის სახელობის სახელმწიფო პედაგოგიური ინსტიტუტის შრომები. 1942, ტ. IV, გვ. 205—217.

269. გიორგი სააკაძის აღსასრული. „მნათობი“, 1942, № 5, გვ. 123—136.

270. რეცენზია: აკად. კ. კეკელიძე — ქართული ლიტერატურის ისტორია — ტომი I და II, 1941 წ. სახელმწიფო უნივერსიტეტის გამოცემა. „მნათობი“, 1942, № 9, გვ. 156—159.

271. რეცენზია: ქუთაისის ა. წულუკიძის სახელობის სახელმწიფო პედაგოგიური ინსტიტუტის შრომები, ტ. I და II, ქუთაისი, 1940 და 1941. „მნათობი“, 1942, № 3, გვ. 157—159.

1943 წ.

272. რეცენზია: ქართლის ცხოვრება, ანნა დედოფლისეული ნუსხა გამოცემული საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის მიერ. თბ., 1942 წ., „მნათობი“, 1943, № 11—12, გვ. 146—248.

1944 წ.

273. რეცენზია: ხ. ახვლედიანი (კირისილოვლი) — „ნარკვევი აჭარის ისტორიიდან“ (მე-XVI—XIX სს.). აჭარის სახელმწიფო გამოცემლობა. ბათუმი, 1944 წ. „მნათობი“, 1944, № 6, გვ. 155—156.

274. რეცენზია: ივ. შაიშველაშვილი. „კრწანისის ბრძოლა“, სამხედრო-ისტორიული ნარკვევი. თბილისი, 1944 წ. გვ. 62. „მნათობი“, 1944, № 12, გვ. 119—122.

1945 წ.

275. კრწანისის ომი (150 წლისთავის გამო). „კომუნისტი“, 1945, № 188 (7403), გვ. 3—4.

276. Крцанисская битва. «Заря Востока», 1945, № 188 (6564), გვ. 2.

277. საიათნოვა (გარდაცვალებიდან 150 წლისთავის გამო). „ახალგაზრდა კომუნისტი“, 1945, № 105 (4506), გვ. 4.

278. ორი სიგელი XIII საუკუნისა. ს. მ. 1945 (I), გვ. 1—6.

1946 წ.

279. 1761 წელს დაწერილი ქართული სასცენო მინიატურა. „მნათობი“, 1946, № 7, გვ. 135—139.

280. ცენტრალური სახელმწიფო საისტორიო არქივი. ქართულ ხელნაწერთა კოლექციის აღწერილობა, I. შედგენილია პროფ. ს. კაკაბაძის და პ. გაგოშიძის მიერ, აკად. კ. კეკელიძის რედაქციით, თბილისი, 1949, გვ. 302.

1950 წ.

281. ცენტრალური სახელმწიფო საისტორიო არქივის ქართულ ხელნაწერთა კოლექციის აღწერილობა, II. შედგენილია პროფ. ს. კაკაბაძის და პ. გაგოშიძის მიერ, აკად. კ. კეკელიძის რედაქციით, თბილისი, 1950, 289 გვ.

282. იმერეთის საბუთები თარხნობის შესახებ. ს. მ. 1950, V, გვ. 165—256.

1953 წ.

283. რეცენზია: იოანე ქართველიშვილის მეჭუარები. „მნათობი“, 1953, № 4, გვ. 149—161.

1956 წ.

284. რეცენზია: რუსი და ქართველი ხალხების მეგობრობის ისტორიიდან. ავტ. იოსელიანი, რუსი და ქართველი ხალხების საბრძოლო თანამეგობრობის ისტორიიდან (XIX საუკუნის რეფორმამდელი პერიოდი), საქ. მეცნიერებათა აკადემია, 1955. „მნათობი“, 1956, № 4, გვ. 181—184.

285. იმერეთის სამეფოს გაუქმება. (დოკუმენტები). ს. მ. 1956, ტ. IX, გვ. 381—512.

286. Рецензия: Д. Гвритишвили. Из истории социальных взаимоотношений в феодальной Грузии. Тбилиси. 1955 г. 580 стр. «Вопросы истории», 1956, № 10, გვ. 175—176.

1958 წ.

287. აღმოჩენილია შოთა რუსთაველის, პეტრე იბერის და სხვა ისტორიულ პირთა პორტრეტები. ისტორიულ პირთა სურათები იმპ. კე (ჭვრის, ლ. კ.) მონასტრის კედლის მხატვრობიდან. „საბჭოთა ხელოვნება“, 1958, № 8, გვ. 3—8 (ჩანართი).

288. ზოგი რამ თბილისის წარსულთან დაკავშირებით. 1. ახალი ცნობები თბილისის ისტორიიდან, 2. ვახტანგ გორგასალის პორტრეტები. „საბჭოთა ხელოვნება“, 1958, № 10, გვ. 17—22.

289. თბილისი მე-5 საუკუნის მეორე ნახევარში. „მნათობი“, 1958, № 10, გვ. 99—112.

1959 წ.

290. უძველესი ქართული ქალაქი. „საბჭოთა ხელოვნება“, 1959, № 5, გვ. 65—66.

291. ვახტანგ გორგასალი. თბილისი, 1959, 85 გვ.

292. 1) ზაქარია არქიმანდრიტის და ოსე გაბაშვილის წერილები იმერეთის ყოფილ დედოფალ ანნას მიმართ 1814—1824 წწ. 2) იოანე ხელაშვილის რონინი. პუბლიკატორი და რედაქტორი სარგის კაკაბაძე (ხელნაწერის უფლებით), თბილისი, 1959. 127 გვ.

293. გიორგი ლეონიძე და ძველი ქართული კულტურის საკითხები. „მნათობი“, 1959, № 12, გვ. 106—110.

1960 წ.

294. Еще раз о портрете Руставели. «Вечерний Тбилиси», 1960, № 304 (2304), გვ. 2.

295. Рецензия: «Руставели и фольклор». И. В. Мегрелидзе. Руставели и фольклор. На русском языке. Тбилиси, «Сабчота Сакарთველო». 1960. «Дружба народов», 1960, № 12, გვ. 245—246.

1961 წ.

296. რუსთაველის იერუსალიმური პორტრეტის დათარიღების შესახებ. „ლიტერატურული გაზეთი“, 1961, № 1 (1223). გვ. 2—4.

297. შოთა რუსთაველის ბიოგრაფიიდან. „საბჭოთა ხელოვნება“, 1961, № 1, გვ. 41—48.

298. 1847 წლის პროექტი საქართველოში გლეხთა განთავისუფლების შესახებ. საქ. სსრ მეცნ. აკადემია, ივ. ჭავჭავაძის სახ. ინსტიტუტის ინსტ. შრ., ტ. VI, ნაკვ. I, 1961, გვ. 207—234.

1962 წ.

299. ჩვენი კულტურის სათავეებთან. 1962 წ. 8 აპრ. საქ. მწერალთა კავშირის კრიტიკისა და ლიტერატურათმცოდნეობის სექციის

სხდომაზე წაკითხული მოხსენების შინაარსი. „ლიტერატურული გაზეთი“, 1962, № 16 (1280).

1963 წ.

300. რეცენზია: პროფ. გ. გოზალიშვილი, მითრიდატე პონტიელი. თბ., 1962 წ., „მნათობი“, 1963, № 1, გვ. 186—188.

301. Кто был Якоб Рейнеггс. Историческая справка. «Вечерний Тбилиси», 1963, № 164 (3080), გვ. 3.

1964 წ.

302. „როსტომიანის“ დათარიღების შესახებ. ალ. წულუკიძის სახ. სახელმწიფო პედაგოგიური ინსტიტუტი. XXVIII სამეცნიერო სესია. მუშაობის გეგმა და თეზისები. ქუთაისი, 1964, გვ. 146—148.

1965 წ.

303. რუსთა და უკრაინელთა საბრძოლო თანამეგობრობა ქართველებთან XVII საუკუნის პირველ ნახევარში. თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტისა და საქართველოს პედაგოგიკური ინსტიტუტების ისტორიის კათედრების გაერთიანებული სამეცნიერო სესია, მიძღვნილი დიდ სამამულო ომში გამარჯვების 20 წლისთავისადმი. 10—11—12 მაისი, 1965 წელი. მუშაობის გეგმა და თეზისები. თბილისი, 1965, გვ. 16—18.

304. საქართველო საერთაშორისო საგარეო პოლიტიკის გარემოცვაში 1770—1780-იან წლ. საქართველოს სსრ მინისტრთა საბჭოს უმაღლესი და საშუალო სპეციალური განათლების სახელმწიფო კომიტეტის სამეცნიერო ტექნიკური და სასწავლო-მეთოდური საბჭოს ისტორიის სექციის I სამეცნიერო სესია (15—18 მაისი 1965 წ.) მუშაობის გეგმა და მოხსენებათა თეზისები. თბილისი, 1965, გვ. 7—9.

1966 წ.

305. დიდგორის ბრძოლა (1121 წ.). ალ. წულუკიძის სახ. ქუთაისის სახელმწიფო პედაგოგიური ინსტიტუტი. XXX სამეცნიერო სესია. მუშაობის გეგმა და მოხსენებათა თეზისები. ქუთაისი, 1966, გვ. 29—31.

306. ვეფხის ტყაოსნის უთარიღო ხელნაწერების დათარიღების საკითხი. ალ. წულუკიძის სახელობის ქუთაისის სახელმწიფო პედაგოგიური ინსტიტუტის შრომები, ტ. XXIX, 1966, გვ. 65—86.

307. შოთა რუსთაველი და მისი ვეფხისტყაოსანი. თბილისი, 1966, 344 გვ.

1982 წ.

.308. დიდგორის ომი. თბილისი, 1982, 136 გვ.

1985 წ.

309. ბოლნისის ტაძრის წარწერების შესახებ. „მნათობი“, 1985, № 5, გვ. 149—154.

P. S.

სარგის კაკაბაძის არქივში დაცულია საქართველოს ისტორიის დოკუმენტური გადანაწერი მასალები და ხელნაწერი მონოგრაფიები. მაგალითად: „საქართველოს ისტორია“, ტ. I. უძველესი დროიდან VI ს. პირველი მეოთხედის (მეფობის გაუქმების) ჩათვლით, სტამბურად ანაწყობი საკორექტურო ფურცლები, 1002 გვ.: „ვახტანგ გორგასალი“, მონოგრაფია, 400 გვ.; „ქრწანისის ბრძოლა“, მონოგრაფია, 140 გვ.; „საქართველოს ისტორია“ (სასკოლო სახელმძღვანელო): აგრეთვე, ქართველი ხალხის ისტორიის მრავალტომიანი სხვადასხვა ვრცელი და შემოკლებული ვარიანტი ქართულ და რუსულ ენებზე.

შ ე მ ო კ ლ ე ბ ე ბ ი :

ს. კ. — საისტორიო კრებული.

ს. მ. — საისტორიო მოამბე.

მრგვალ ფრჩხილებში მოქცეული რომაული ციფრი (I), (II)... აღნიშნავს „წიგნს“: წიგნი I, წიგნი II და ა. შ. ფრჩხილის წინა რიცხვი უჩვენებს „წიგნის“ გამოცემის წელს.

БКИАИ — Бюллетень кавказского историко-археологического института.

ИКИАИ — Известия кавказского историко-археологического института.

САРГИС НЕСТОРОВИЧ КАКАБАДЗЕ.

Резюме

В труде прослеживается жизнь и научное творчество известного представителя новой грузинской историографии Саргиса Несторовича Какабадзе (1886—1967).

Высшее образование С. Н. Какабадзе получил на философском факультете Венского университета, по специальности «история» (1905—1907 гг.), а затем на факультете восточных языков Петербургского университета, по армяно-грузинскому уклону (1907—1910), где его преподавателями были Н. Я. Марр, И. А. Джавахишвили и др. В 1911 г. С. Н. Какабадзе возвращается на родину, где ведет активную научную и педагогическую деятельность.

В 1911—1919 гг. С. Н. Какабадзе преподает историю Грузии на Тбилисских высших женских курсах, долгое время являвшихся единственным высшим учебным заведением на Кавказе. С 1918 по 1932 г. С. Н. Какабадзе являлся старшим научным сотрудником Кавказского историко-археологического института Российской Академии наук (в дальнейшем АН СССР).

В начальный, дореволюционный, период своей деятельности С. Н. Какабадзе занимался преимущественно выявлением и изданием письменных исторических документов, в том числе в 1913 году им изданы «Исторические документы» в 5 томах.

Уже к этому времени С. Н. Какабадзе являлся одним из ведущих историков Грузии. По его учебникам велось преподавание истории Грузии в грузинских школах.

После установления Советской власти в Грузии С. Н. Какабадзе энергично продолжал общественную и научную деятельность. В 1921—1926 гг. он являлся заведующим фактически им же организованного Центрального исторического архива Грузии, сыгравшего большую роль в развитии архивного дела в нашей республике. В 1924—1934 гг. С. Н. Какабадзе руководил охраной исторических памятников Грузии, в результате чего было спасено от уничтожения большое количество исторических памятников.

С 30-х гг. С. Н. Какабадзе в основном находился на педагогической работе, преподавал историю Грузии в Тбилиском государственном университете, в пединститутах Кутаиси, Батуми, Сухуми. Учитывая его долголетнюю научно-

педагогическую деятельность, в 1937 г. С. Н. Какабадзе было присвоено научное звание профессора. С 1945 по 1961 г. С. Н. Какабадзе заведовал в Центральном государственном историческом архиве Грузии отделом древних исторических актов. С. Н. Какабадзе скончался в 1967 г., был похоронен в Тбилисском Дидубийском пантеоне грузинских общественных деятелей.

С. Н. Какабадзе оставил богатое научное наследие, сыгравшее важную роль в развитии грузинской историографии.

Огромное место в своем творчестве С. Н. Какабадзе всегда уделял публикации документальных материалов истории Грузии феодального периода. Особенно богато представлены в его изданиях материалы по истории средневековой Западной Грузии. С. Н. Какабадзе принадлежит также публикация нарративных исторических источников. Изданное им в 1925 г. историческое сочинение автора XVII в. Парсадана Горгиджанидзе, до сих пор остается широко доступной научному обществу публикацией этого содержательного памятника.

С. Н. Какабадзе посвятил многочисленные исследования представителям грузинской историографии феодального периода: писателям древнейшего цикла «Картлис цховреба» (древнегрузинского летописного свода), историкам Давида Строителя и царицы Тамар и т. д. С. Н. Какабадзе очень многое сделано для углубления той рабочей гипотезы, согласно которой, по своему идейному содержанию, древнейшая часть «Картлис цховреба» восходит к раннему средневековью.

С. Н. Какабадзе автор целого ряда исследований по вопросам грузинской палеографии, дипломатики, метрологии и исторической хронологии. Эти труды вместе с сочинениями И. А. Джавахишвили составляют историографическую базу, на которую долгое время опиралось развитие специальных исторических дисциплин грузинской историографии.

Большой вклад внес С. Н. Какабадзе также в разработку узловых вопросов социально-экономической и политической истории феодальной Грузии. Еще в 1912 г. он первым в грузинской историографии приступил к научному осмыслению возникшей с XIV—XV вв. в Грузии сеньориальной системы «сатавадо», но тогда еще не существовало соответствующей историографической базы для трактовки «сатавадо» как следствия социально-экономического регресса охватившей Грузию в вышеуказанный период. Поэтому, С. Н. Какабадзе «сатавадо» считал результатом нормального развития феодальных отношений Грузии. В дальнейшем С. Н. Какабадзе ряд своих трудов посвятил генезису и этапам развития феодальных отношений в Грузии. По его мнению, феодализм

у нас зародился и развился на основе социально-экономической дифференциации патриархальных «домов». Переломным периодом этого процесса был VI в., эпохой же расцвета феодальных отношений — XI—XII вв.

Многие труды посвятил С. Н. Какабадзе социальному и экономическому развитию позднесредневековой Грузии, классовой борьбе, демографическим процессам и т. д. Он один из первых доказал, что ориентирование Картли-Кахети на Россию во второй половине XVIII в. отобразилось не только в политической, но и экономической среде, в углублении рыночных связей Грузии с Россией.

Многочисленные труды С. Н. Какабадзе по политической истории Грузии освещают такие вопросы, как время и условия провозглашения у нас христианства, эпоха Вахтанга Горгасала, политическое положение раннесредневековой Грузии, события эпохи Давида Строителя и царицы Тамар, в частности, Дидгорское сражение (1121 г), внутреннее и внешнее положение Грузии в эпоху позднего средневековья — XV—XVIII вв. и т. д.

С. Н. Какабадзе был также известным филологом, издателем и исследователем памятников грузинской светской литературы, в частности, «Витязя в тигровой шкуре».

Богатое научное наследие С. Н. Какабадзе имеет большое значение для грузинской историографии и культуры в целом.

К труду прилагается полная библиография научного творчества С. Н. Какабадзе, составленная Лией Саргисовой Какабадзе.

დაიბეჭდა საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის
სარედაქციო-საგამომცემლო საბჭოს დადგენილებით

სბ 3583

გამომცემლობის რედაქტორი ნ. ბერძენიშვილი
მხატვარი თ. კოხრიძე
მხატვრული რედაქტორი გ. ლომიძე
ტექნიკური რედაქტორი ც. ქაშუშაძე
კორექტორი მ. მაისურაძე

გადაეცა წარმოებას 20.06.1986; ხელმოწერილია დასაბეჭდად 31.07.1986;
ქაღალდის ზომა 60×90^{1/16}; ქაღალდი № 1; ბეჭდვა მაღალი;
გარნიტურა ვენური; პირობითი საბეჭდო თაბახი 3.3;
სააღრიცხვო-საგამომცემლო თაბახი 2.6;

უე 13677; ტირაჟი 2000; შეკვეთა № 2186;

ფასი 40 კაპ.

გამომცემლობა „მეცნიერება“, თბილისი, 380060, კუტუზოვის ქ., 19
Издательство «Мецниერება», Тбилиси 380060, ул. Кутузова, 19

საქართველოს სსრ მეცნ. აკადემიის სტამბა, თბილისი, 380060, კუტუზოვის ქ., 19
Типография АН Грузинской ССР, Тбилиси 380060, ул. Кутузова, 19